

Remek Éva

Az Európai Unió és a Közel-Kelet I.¹

A tanulmány első része elsősorban az Európai Unió Földközi-tenger térségével kapcsolatos politikáját mutatja be, de ezen belül a Közel-Keletnek időről időre külön figyelmet szentel. Különösen a mediterrán térség helyzetére, a különböző eszközökre és szerződésekre összpontosítva foglalkozik a két régió közötti kapcsolatokkal, általánosságban Európának, de különösen magának az Európai Uniónak a szemszögéből. Ez lényegében az Európai Unió dél felé mutató közös biztonságpolitikája is egyben. Mindez azt igazolja, hogy az EU számára a földközi-tengeri térség továbbra is az egyik legfontosabb régió marad.

Kulcsszavak: EU, Mediterráneum, biztonságpolitika, partnerség, szomszédságpolitika

Remek Éva: The European Union and the Middle East

The first part of the study mainly represents the European Union's policy towards the Mediterranean, but, from time to time, the Middle East is also mentioned separately. It addresses the relations of the two regions, with special focus on the Mediterranean, the different tools and agreements regarding Europe in general and the European Union in particular. Essentially, the study focuses on the European Union's security policy towards the Southern region. All this proves that the Mediterranean is and will remain one of the most important regions for the EU.

Keywords: European Union, Mediterranean, security policy, Partnership, Neighbourhood Policy

„A nemzetek olyan új partneri viszonyát látjuk magunk előtt, amely továbblép a hidegháborún. Konzultáción, együttműködésen és kollektív cselekvésen alapuló partnerséget, amely elsősorban a nemzetközi és a regionális szervezeteken keresztül működik. Olyan elvek és jog által egységbe fogott partneri viszonyt, amely a terheket és a kötelezettségeket egyenlően osztja el. Partneri viszonyt, amelynek a célja a demokrácia, az anyagi jólét, a béke és a fegyverzetcsökkentés.”²

Bevezetés

A Földközi-tenger medencéje (a mediterrán térség) és az azt részben átfedő, attól részben elkülönülő Közel-Kelet eseményei folyamatosan uralják, sőt, diktálják a nemzetközi napirendet. Nagyban befolyásolják a nemzetközi történéseket, a szereplők egymáshoz való viszonyát, céljait, beleértve az Európai Unióét is. Az Európai Unió (továbbiakban EU,

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

² Henry KISSINGER: *Diplomácia*, Panem–McGraw–Hill–Grafo, Budapest, 1996, 805. o.

unió)³ a nemzetközi rendszer aktív és kulcsfontosságú szereplője, legyen szó a globális felmelegedés elleni küzdelemről, az iráni nukleáris programról, vagy Afrika szarva és azon belül Szomália stabilizációjáról. E feladatok nemcsak globális jelenlétet, hanem hatékony és komplex eszközöket is igényelnek. Az Európai Unió céljai eléréséhez a gazdaság, a kereskedelem, a humanitárius segítségnyújtás mellett a közös kül- és biztonságpolitika, valamint a biztonság- és a védelempolitika által kínált eszközöket⁴ is használja. Az Európai Unió globális feladatvállalásának egyik szerves és jelentős színtere az unió közvetlen szomszédságát képező Földközi-tenger, a Mediterráneum térsége, illetve az ezzel átfedésben lévő Közel-Kelet.

Az Európai Unió a „jogelődjeit”⁵ is beleértve – történelmi, földrajzi, hagyományos stb. okokból – valamilyen formában mindig „jelen” volt mind a földközi-tengeri (mediterrán) térségben, mind a Közel-Keleten. Ez a jelenlét többnyire gazdasági formában öltött testet, és bár a politikai igény is megjelent (az Európai Gazdasági Közösség – EGK globális mediterrán politikájának „első változatát” már 1972-ben meghirdette),⁶ ennek a hidegháború komoly gátját jelentette. A nemzetközi környezet változásával azonban a korábban háttérbe szorult, pontosabban „mindössze” katonai értelmezéssel bíró biztonságpolitikai megfontolás immár kibővült értelmezéssel is megjelent.⁷ Az európai „jelenlétben” kiemelkedő és fokozatosan bővülő helyet foglalnak el az unió régi-új (hidegháborús évtizedek, és az azutáni időszak) diplomáciai szerepvállalásai, különös tekintettel például az arab–izraeli/palesztin–izraeli békefolyamat és konfliktus bizonyos szakaszaiban betöltött szerepére, de olyan, újabban felmerült kérdésekre is, mint az öbölrégióban zajló háborús konfliktusokban vagy az iráni nukleáris tárgyalásokban való részvétel.

Az EU folyamatos bővítéseivel is közelebb került, illetve részévé vált a földközi-tengeri régióknak, ami nagyban hozzájárult régi eszközei megújításához, illetve újak kialakításához, az együttműködés mélyítéséhez. Ezzel párhuzamosan formálódott a földközi-tengeri térség egy egészként való felfogása alapján az úgynevezett euromediterrán politika, amely

³ Írásomban az EU jogelődeinek névhasználatára vonatkozóan a következőket tekintem mérvadónak: az Európai Unió integrációs szervezete 1993. november 1-jén jött létre a maastrichti szerződéssel (MSZ). Az integráció történetét tekintve az Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK), majd az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az Európai Atomenergia-közösség (Euratom) alkotta az Európai Közösségeket. A MSZ-t követően a megnevezésben két változás történt. Az egyik, hogy az Európai Közösségeket az unió első pilléréként határozták meg (második pillér: közös kül- és biztonságpolitika, a harmadik a bel- és igazságügyi együttműködés volt). A másik, hogy a MSZ óta az Európai Gazdasági Közösséget már Európai Közösségnek nevezik. A jelenleg hatályos liszaboni szerződés szerint mind az Európai Közösségek, mind az Európai Közösség jogutódja az EU (az Euratom megmaradt az EU mellett).

⁴ A stratégiai célok, új eszközök részleteiért lásd MOLNÁR Anna: Közös jövőkép, közös cselekvés: erősebb Európa. Az EU globális kül- és biztonságpolitikai stratégiája, [online], *Nemzet és Biztonság*, 9. évf., 2016/2, 82–83. o. [2016. 12. 31.].

⁵ Jogelődökön (lásd 2. lábjegyzet) a mai Európai Unió minden korábbi formációját értem, kiegészítve azzal a sajátos szemponttal, miszerint az Európai Unió létrejötte előtti időszakokban bizonyos európai hatalmak (például Franciaország, Nagy-Britannia) meghatározó szerepet játszottak a térségben, amelyek ma már tagjai a szervezetnek. A tanulmányban ezek az országok olykor külön-külön is nevesítve vannak, de a téma egészét érintően a hatások, következtetések az EU érdekeit mutatják.

⁶ PARAGI Beáta: Az Európai Unió „közös” eszköz- és szereprendszere a közel-keleti konfliktusban, [online], *Külgügyi Szemle*, 2006. ősz-tél, 49–88. o. [2016. 12. 31.].

⁷ A hidegháború utáni időszakban a nemzetközi biztonság jellege alapvetően megváltozott, így új megközelítési módra van szükség. Részletek: GAZDAG Ferenc – TÁLAS Péter: A biztonságot veszélyeztető tényezőkről I., *Nemzet és Biztonság*, 1. évf., 2008/4, 3–12. o., 3–4. o.

máig többszörös intézményesülésen ment át,⁸ mígnem elvezetett a jelenlegi intézményrendszerhez, amelynek egyik oszlopa a *Barcelonai folyamat: Unió a Mediterráneumért*, a másik az *Európai szomszédságpolitika*, annak is a déli iránya. Jóllehet a két intézmény részesei nem teljesen azonosak, a partnerországok általában azok közül az országok közül kerültek ki, amelyeket az Európai Uniótól közvetlen szárazföldi vagy tengeri határ választ el. A *Barcelonai folyamat: Unió a Mediterráneumért* és az *Európai szomszédságpolitika* (déli iránya) területi hatályán túl elhelyezkedő szomszédos országokkal (azaz a Közel-Kelet és Afrika más országaival) kialakított kapcsolatrendszereket már más megállapodások szabályozzák,⁹ még akkor is, ha azok történetileg, kulturálisan stb. a Közel-Kelet részei.

A tanulmány célja, hogy az Európai Unió biztonságpolitikáján keresztül vizsgálja a Mediterráneum/Közel-Kelet jelentőségét, a már kialakult uniós kapcsolatrendszer főbb jellemzőit, illetve bemutatni az unió céljait, megvalósításuk eszközeit. Mindennek alapját az EU mindenkori kül- és biztonságpolitikai, stratégiai dokumentumai alkotják (jelenleg a *Közös jövőkép, közös fellépés – Erősebb Európa, globális stratégia az Európai Unió kül- és biztonságpolitikájára*¹⁰ vonatkozóan).¹¹

Jelen írás¹² az Európai Unió és a Mediterráneum kapcsolatrendszeréről szól, de a Közel-Kelet időről időre külön is említésre kerül. Az EU a közel-keleti kérdésekben folytatott politikájáról a tanulmány második (később megjelenő) része szól majd.

Az elemzési keretet és az elméletet Barry Buzan és társai regionális biztonsági komplexumokról szóló elmélete adja. Ezt használjuk fel akkor is, amikor a Mediterráneumot és a Közel-Keletet külön-külön, de egymással átfedésben lévő komplexumokként fogjuk fel. Ebből következően a tanulmány első része az Európai Unió úgynevezett mediterrán politikájáról szól, míg a következő rész az uniónak mint világpolitikai szereplőnek a nemzetközi közösség napirendjén lévő legfontosabb közel-keleti kérdésekben folytatott tevékenységét elemzi majd.

Az elemzés időkeretét a hidegháború utántól napjainkig terjedő időszak adja. A korábbi, a történelmi előzmények természetesen nem mellőzhetők, de azokat csak olyan mértékben részletezzük, ami a megértéshez alapvetően szükséges, így nem feltétlenül kronológiai sorrendben jelennek meg a szövegben.

Biztonságpolitika – geopolitika – regionális biztonsági komplexum

A biztonság érzékelése történelmi koronként folyamatosan változik, de a (föld)terület, illetve a létfeltételek biztosítása bármilyen korban, bármilyen szereplő (például dinasztíák, álla-

⁸ Ennek részletes leírását lásd HORVÁTH Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011, 517–530. o.

⁹ European Commission: European neighbourhood policy, [online], 2018. Forrás: Ec.europa.eu [2016. 12. 23.].

¹⁰ A teljes dokumentumot lásd: *Közös jövőkép, közös fellépés: Erősebb Európa. Globális stratégia az Európai Unió kül- és biztonságpolitikájára* vonatkozóan, [online], 2017. Forrás: Europa.eu [2016. 12. 31.].

¹¹ Az EU honlapján egyéb részletekkel lásd: *Global Strategy*, [online]. Forrás: Europa.eu/globalstrategy/en [2016. 12. 31.].

¹² Írásom egy nagyobb tanulmány (*Az EU és a Közel-Kelet c.*) első része, s arra vállalkozik, hogy az EU biztonságpolitikájának szempontjából a bevezetőben rögzítettek szerint vizsgálja a kérdést. Ahhoz, hogy megértsük az EU közel-keleti politikáját, egyszerűen látnunk kell, hogy mikor alakult ki, azaz mikor vált egyértelműen ketté az EU–mediterrán és az EU–közel-keleti irány. A tanulmány első része ehhez ad segítséget (a teljesség igénye nélkül), amelyből kiderül, hogy a válaszhoz a Mediterráneumon át vezető úton jutunk el.

mok, szervezetek) számára mindig alapvető feladat. A tradicionális geopolitika a nemzetközi rendszert egyetlen stratégiai területként fogja fel, ahol a szereplők az államok, amelyek kooperálnak, olykor konfrontálódnak is egymással, de a lényeg, hogy saját maguknak kell gondoskodniuk a biztonságukról. A biztonság – ebben az értelmezésben – elsődlegesen területi fogalom.¹³ Ezzel szemben az 1990-es évektől kezdődően „a távközlési és közlekedési technológiák fejlődése révén, valamint a fokozódó globalizálódás nyomán a geopolitikai kutatások is egyre inkább gazdasági tartalmat nyertek [...], s ezt az irányzatot geoökonómiának nevezik”.¹⁴ Ennek a tanulmánynak nem célja sem a politikai földrajz, sem a geopolitika fogalmának arculatváltozásait végigkísérni, de felhasználja a „definíciós vitákon átlépő pragmatikus módszereiket, vizsgálati elemeket”.¹⁵ A munkában a politikai földrajz a maga eszköztárával az Európai Uniót érintő különböző történések leírásait, az adatok elemzését, a földrajzi környezet vizsgálatát adja, figyelembe véve a fennálló hatalmi és érdekviszonyokat is. A geopolitika ezek eredményeire építve a döntések és kivitelezések módját fogalmazza meg. A hidegháború után a közeli és a távoli „politikai tér” tejesen átalakult/alakul nemcsak Európában, de Európa közvetlen környezetében, így a Mediterráneumban/Közel-Keleten is. „A politikai tér átrendeződése olyan komplex és ellentmondásos folyamat, amelyben a különböző szereplők és terek folyamatosan újraértelmeződnek és újraértelmezik egymást.”¹⁶ Ez a folyamat a tanulmány szempontjából két speciális következménnyel járt: az egyik maga az egyik aktor, az Európai Unió jellege, hiszen nem államról van szó. A másik a Mediterráneum egy egységként való felfogása, amit a hidegháború vége tett lehetségessé.

A tanulmány a Barry Buzan és Ole Wæver¹⁷ által kidolgozott regionális biztonsági komplexum elméletét (*Regional Security Complex Theory*)¹⁸ használja a Mediterráneum/Közel-Kelet biztonsági rendszerének jellemzésére.¹⁹ Az elmélet szerint a komplexumok két vagy több államból állnak, amelyek földrajzilag összefüggnek. „A komplexum államai közötti kapcsolatok egyedi struktúráját és dinamikáját hoznak létre, amelynek fő jellemzője az egymástól való függőség.”²⁰ Ezek alapján a komplexumokat többféle csoportra lehet felosztani:

- általános, amelyben a regionális hatalmak határozzák meg a komplexum hatalmi szerkezetét;

¹³ BERNEK Ágnes (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002, 12. o.

¹⁴ GAZDAG Ferenc: A geopolitika fogalmáról és fejlődéséről. In: TÁLAS Péter (szerk.): *Biztonság a XX. században*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2006, 5. o.

¹⁵ Uo., 6–7.

¹⁶ BERNEK: *i. m.*, 18–19.

¹⁷ Barry BUZAN – Ole WAEVER – Jaap de WILDE: *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publisher, 1998, 11. o.

¹⁸ Az elméletet Barry Buzan *Az emberek, az államok és a félelem* című tanulmányában jelentette meg 1983-ban. Ebben a regionális biztonsági komplexumot olyan államok csoportjának tekinti, amelyeknek a biztonsággal összefüggő problémáik annyira szorosan kötődnek egymáshoz, hogy azokat nem lehet egymástól függetlenül értelmezni. Ezt a definíciót jelenleg már klasszikusnak tekintik, mert a nemzetközi kapcsolatok elméletének hagyományos elemeit tartalmazza.

¹⁹ Erre az elméletre épült egy másik régióra vonatkozó elemzésem is: REMEK Éva: Közép-Európa: biztonságpolitikai körkép, fókuszban a V4, [online], *Köztes-Európa Társadalomtudományi Folyóirat*, 6. évf., 2014/2–3, 105–106. o. [2016. 12. 31.].

²⁰ VIDA Csaba: A regionális biztonsági komplexum elmélete és alkalmazása Közép-Európára, [online], *Hadtudomány*, 17. évf., 2007/1. [2016. 12. 31.].

- *központosított*, amelyet egy szuperhatalom vagy egy nagyhatalom hegemoniája jellemez;
- *nagyhatalmi*, amelyben nagyhatalmak szembenállása vagy hegemoniája blokkolja a belső hatalmi dinamikát;
- *szuperkomplexumok*, amelyek több komplexumot ölelnek fel, és a biztonsági interakciók erősek közöttük.

E felsorolt komplexumfajtákon kívül további típus: *a szubkomplexum*. Ezalatt néhány ország viszonylagos egységét és sajátos jellemzőit értjük, amelyek csak a szubkomplexum tagjaira vonatkoznak.

Miközben tanulmányomban a Mediterráneum és a Közel-Kelet egészét általános regionális biztonsági komplexumnak tekintem, az elemzés során a részletek bemutatásában a szubkomplexumok csoportosítást használom.²¹ A közel-keleti regionális biztonsági komplexum²² (*Middle Eastern Regional Security Complex – MERSC*) kialakulása a második világháború utáni időszakra tehető.²³ Folyamatosan sok és sokféle hatás érte a régiót, ennek ellenére önálló hatalmi lendülettel rendelkezik. Buzan és Wæver a közel-keleti biztonsági komplexumot a Marokkótól Iránig terjedő térségben határozza meg, ami egybeesik a Közel-Kelet tágabb, hagyományos kijelölésével, és azt – nagyjából az arab földrajzrodalom hagyományos tagolásával egybeesően – három szubkomplexumra²⁴ osztja. Az első a Levante- (Mashrek)²⁵ szubkomplexum. Jellemzője a palesztin–izraeli konfliktus, amely az ide tartozó államok kapcsolatainak dinamikáját határozza meg. A második az „Öböl-szubkomplexum”,²⁶ amely 1971-ben jött létre, amikor a britek 1960–1970 között fokozatosan elhagyták a térséget.²⁷ A harmadik a Maghreb-szubkomplexum,²⁸ amely belső biztonsági kihívásai, illetve azok jellemzői tekintetében eltér az előző kettőtől, s földrajzilag távolabb van ezektől a területektől.

A Mediterráneum mint regionális biztonsági komplexum újszerű felfogása és értelmezése Astrid Boening²⁹ nevéhez fűződik, aki továbbgondolta Buzan és Wæver közel-keleti regionális biztonsági komplexumokra vonatkozó elméletét, kibővítve azt az Európai Unióval mint a Földközi-tenger északi partján fekvő tagállamokat magába foglaló integrációval. A Közel-Kelet földrajzi határait viszont a mediterrán térségre szűkíti – a biztonsá-

²¹ Ennek oka az általános regionális biztonsági komplexum sok állama, a földrajzi különbözőségek, a nagy távolságok, az eltérő jellemzők csak megnehezítenék az összehasonlító elemzést.

²² VIDA: *i. m.*

²³ Peter SEEBERG: *Analysing security subcomplexes in a changing Middle East – the role of non-Arab state actors and non-state actors*, [online], 2016. 11. 29. Forrás: Palgrave-journals.com [2016. 12. 30.].

²⁴ Uo.

²⁵ Levante: Egyiptom, Jordánia, Líbia, Szíria, Izrael és a Palesztin Hatóság.

²⁶ Szaúd-Arábia, Kuvait, Bahrein, Katar, az Egyesült Arab Emírségek, Omán, Irak, Irán, Jemen tartozik a térségbe. Az első hat állam tagja az Öböl Menti Együttműködési Tanácsnak (*Gulf Cooperation Council – GCC*), amely 1981-ben jött létre. Jemen még nem tagja, de már bizonyos programokban együttműködik a szervezettel. Részletekért lásd: *List of GCC countries, Gulf countries*, [online]. Forrás: Dubaiqa.com [2017. 02. 05.].

²⁷ SZALAI Máté: *Az Öböl menti politikai rendszerek legfontosabb jellemzői és kihívásai a 21. században*, [online], 2013. Forrás: Kki.gov.hu [2017. 01 30.].

²⁸ A Nyugat-Saharát, Marokkót, Algériát, Tunéziát, Líbiát foglalja magában.

²⁹ A teljes tanulmány olvasható: Astrid B. BOENING: *Regional Security through Synergistic Integration: A Euro-Mediterranean Regional Security Complex?* [online], 2008. Forrás: Aei.pitt.edu [2016. 12. 25.].

gi, fejlesztési, regionális együttműködést, valamint a globális kormányzás kérdését is szem előtt tartva. Ezzel megalkotta az euro-mediterrán³⁰ regionális biztonsági komplexumot (*Euro-Mediterranean Regional Security Complex – EMRSC*),³¹ amelynek esetében nem egy regionális szintű államcsoportról van szó, hanem egy „új politikai egyedről”, amely egyfajta „neovesztfáliai regionális integrációs konstrukcióként”³² létezik, „amelyben a nemzeti preferenciák nem kerültek meghatározásra”. A Buzan és Wæver által megfogalmazott közel-keleti biztonsági komplexumtól azonban nemcsak területe és szereplői tekintetében különbözteti meg, hanem vizsgálati tematikájában is. Így nemcsak a katonai szektoron belül vizsgálja a térség kapcsolatait és dinamikáját, hanem a környezeti, politikai, gazdasági és társadalmi biztonsági szektorok alapján is elemzi és igazolja az euro-mediterrán regionális biztonsági komplexumot és annak létjogosultságát.³³ A buzani biztonsági komplexumra jellemző együttműködési szintek (globális, interregionális, intraregionális és államok szintje alatti [*sub-state*]) közötti kapcsolatok azonban Boening szerint is jelen vannak a térségben.³⁴

A Buzan–Wæver-elmélet szerinti egységes régió belső működésének, illetve az EU és a Mediterráneum/Közel-Kelet kapcsolatának vertikális vizsgálatához az interdependencia (kölcsonös függőség) elméletét is ismernünk kell. A kölcsonös függőség a gazdasági kapcsolatokban jelent meg először, majd fokozatosan kibővült. Sokféle formája létezik, de Robert O. Keohane és Joseph S. Nye elmélete,³⁵ amelyben a gazdasági kölcsonös függőséget a hatalmi kapcsolatok szemszögéből vizsgálták,³⁶ kivetíthető az Európai Unió mediterrán politikájára. Az interdependenciát szélesen értelmezik (a gazdasági területen kívül benne van a társadalmi, politikai, katonai és ökológiai terület is). A szerzők szerint az így létrejött kapcsolatokban a nyereség és a költség együtt van jelen, ami azt jelenti, hogy a kölcsonös függőséget szélesen értelmezik, s belefoglalják az előbb említett öt területet is. A hatalom szerepének vizsgálatához a kölcsonös függőség értelmezésében két fogalmat vezettek be: az érzékenységi és a sebezhetőségi faktort.³⁷ Az érzékenységi faktor azt jelenti, hogy „kedvezőtlen külső hatások esetén az államok politikája nem változik és így is viselik az esetleg megnövekedett költségeket”. Az érzékenység nemcsak gazdasági területen, hanem politikai,

³⁰ A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a regionális biztonsági komplexumokkal kapcsolatos elméletek bemutatásának teljes spektrumát, de törekszik arra, hogy egy-egy újabb elgondolásról hírt és forrást adjon. Így van ez az „euromediterrán” megnevezéssel is.

³¹ Ennek a központja a Földközi-tenger partvidéke, ütközőállamai az EU keleti partnerségének államai, közvetlen szomszédságában létezik egy volt szuperhatalom – napjainkban nagyhatalom –, Oroszország, a szubkomplexuma pedig az Öböl Menti Együttműködés Tanácsa (GCC) tagállamai által képviselt régió.

³² Astrid Boening nevéhez fűződik az új elmélet. Vizsgálatai során ezt is tovább bővíti a transzatlanti interakciókkal, s így egy újabb elnevezéssel az euromediterrán biztonsági szuperkomplexumról beszélhetünk. Teljes részletességgel lásd Astrid B. BOENING: *The Shifting Hard and Soft Balance of Power in the Euro-Mediterranean Regional Security Complex*, [online], 2012. Forrás: Rc41.ipsa.org [2017. 01. 30.].

³³ NAGY Milada: *Az Európai Unió eszközzrendszere és alkalmazása az euro-mediterrán partnerségben*, [online], 2015. 52–54. o. Forrás: Uni-nke.hu [2016. 12. 28.].

³⁴ BOENING: *Regional Security through Synergistic Integration... i. m.*, 8.

³⁵ MATUS János: *A jövő árnyéka*, Pesti Kft., Budapest, 2005. 160. o.

³⁶ A globális biztonság és bizonytalanság kérdésének további részleteiről lásd REMEK Éva: *Biztonságunk a globalizáció árnyékában*, [online], 2009, 81–91. o. Forrás: Mfa.gov.hu [2016. 12. 28.].

³⁷ MATUS: *i. m.*, 160. Az összefüggések akár térségen belüli vizsgálatoknál, illetve az EU és a térség közötti kapcsolat vizsgálatánál is igazoltak, például az energiabiztonság területén.

szociális vagy ökológiai területen is megjelenik, ahol a hatások másképpen jelentkeznek.³⁸ Sebezhetőségi faktorról akkor van szó, amikor az államok megváltozott politikákkal reagálnak a külső hatásokra, válogatnak a rendelkezésre álló megoldási lehetőségek közül, és kiválasztják a költségek csökkentéséhez, a sebezhetőség mérsékléséhez szükséges megoldásokat és politikákat. Az az állam, amely képes a költségek csökkentésére, az érzékenység mérséklésére, az biztosan kevésbé sebezhető. (Például azok az államok, amelyeknek vannak természeti kincsei, nyersanyagai, kevésbé érzékenyek a nemzetközi kereskedelemben előforduló zavarokra, mint amelyeknek nincsenek.) Az unió és a Mediterráneum kapcsolatrendszerében az uniót mind a két faktor jellemzi. A buzani öt szektor vizsgálatánál a gazdasági terület kivételével a kölcsönös függés jeleit, amíg a gazdaság területén aszimmetrikus függést láthatunk (a Mediterráneum függését az EU-tól). Ez remek lehetőség az EU számára a gazdasági befolyásának növelésére, jelenleg azonban ezt nem tudja kellőképpen kihasználni. A jövő egyik feladata az érintett szakpolitikák felülvizsgálata, majd az új politikával egy mélyebb gazdasági integráció megvalósítása e térségben.

A lisszaboni szerződés aláírása után (2007) az EU-integráció mélyülésére esélyt látók körében pozitív vízióként jelent meg a jövő uniós szerepvállalása, amit az elmúlt tíz év azonban nem igazolt. Az Európai Unió és a Mediterráneum/Közel-Kelet akkori kapcsolatát Luk van Langenhove³⁹ „neovesztfáliainak”, az unió euromediterrán együttműködési intézményesített kezdeményezéseit „második generációs regionalizmusnak” nevezte, mert nemcsak a gazdasági integrációra, hanem a politika, a belügyi együttműködés, a biztonság, a kultúra stb. területét is felölelték.⁴⁰ Az új világrendben az „egyszerű nemzeti identitást többféle regionális identitás válthatja” „ha a régiók világa nem lenne összetett, [...] akkor nagyobb esély lenne a békére és a szabadságra”.⁴¹ A szakértői vízió nem lett realitás, aminek számos oka volt: kezdve az euromediterrán együttműködésben részt vevők különböző érdekeltségeitől a gazdasági-pénzügyi válságon át egészen a térségben zajló átalakulási folyamatokig („arab tavasz”).

Mediterráneum – Közel-Kelet

A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalomban többféle meghatározás létezik a Mediterráneum térségére, illetve a Közel-Kelet régióra⁴² mint földrajzi, politikai, illetve történeti fogalomra. A Mediterráneum elnevezés – „a földek közötti tenger” – éppen úgy, mint a Közel-Kelet, földrajzi térséget jelöl, amelynek a pontos körülhatárolását illetően az álláspontok eltérőek. Abban viszont egyetértés van, hogy „a térség neve egy geopolitikai egységet takar, amelynek földrajzi határai a hatalmi, gazdasági, érdekek, etnikai-kulturális

³⁸ MATUS: *i. m.*, 161.

³⁹ A társadalomtudományokon belül a regionális tanulmányok kutatója: <https://unu.edu/experts/van-langenhove-luk.html#profile> [2016. 12. 31.].

⁴⁰ NAGY: *i. m.*, 52.

⁴¹ Luk Van LANGENHOVE: Power to the regions, but not yet farewell the nation state, [online], 2008. Forrás: Friendsof-europe.org [2016. 12. 31.].

⁴² A brit diplomácia hagyományaiból eredő fogalom történetét lásd: JÓNÁS János alezredes: A közel-keleti hatások a magyar biztonságra és a Magyar Honvédség szerepvállalása ezek kezelésében, [online], 2008, 13–14. o. Forrás: Uni-nke.hu [2016. 12. 23.].

tényezők alapján a modern korban gyakran változnak”.⁴³ Fernand Braudel, a mediterrán világ klasszikus történetírója három kulturális közösség, három óriási és életerős civilizáció, a római keresztény Nyugat, az iszlám (ellen-Mediterráneum) és az ortodox világ egymással küzdő, összefonódó, de egymást ki is egészítő entitásaként is jellemezte a térséget.⁴⁴

A hidegháború vége azután többféle szempontból is megváltoztatta a mediterrán térség országainak kapcsolatait az Európai Unióval. A világgazdasághoz való alkalmazkodás kényszere sürgetővé vált, amelyet mint „minden kulturális önazonossággal rendelkező közösség az identitása elvesztése nélkül kíván véghezvinni”.⁴⁵ A hidegháború utáni világban a népek közötti legfontosabb megkülönböztető jegyek nem ideológiaiak, még csak nem is politikaiak vagy gazdaságiak, hanem kulturálisak. A legfontosabb államcsoportokat már nem a hidegháború „három blokkja” tömöríti, hanem a világ hét vagy nyolc fő civilizációja: „Ebben az új világban a helyi politika az etnikumok politikája, a világpolitika pedig a civilizációk politikája. A nagyhatalmak versengését a civilizációk küzdelme váltja fel.”⁴⁶

A Mediterráneum az európai tudatban

A Mediterráneum régi-új fogalom Európa történetében. Első egységes formáját a Római Birodalom teremtette meg, amikor meghódította és integrálta a Földközi-tenger teljes partvidékét.⁴⁷ Jóllehet, ez az egység azóta sem valósult meg újra, de a hidegháború új jelentőséget kölcsönzött a térségnek.⁴⁸ A nemzetközi rendszer átalakulása a hidegháború után a térségben a korábbi kapcsolatok átalakulását eredményezte akár az észak–dél, akár a dél–dél viszonylatában, miközben az észak–észak viszonylatban az európai integráció bővülése jelentett új minőséget. Habár a nagy erőközpontok – az arab világ, Európa, az Egyesült Államok, Oroszország és Kína – számára „a térség csak másodlagos jelentőségű volt, de válságai, vitái és háborúi révén a Mediterráneum jelentős szerepet játszott (játszik) a világpolitika alakulásában”, a nemzetközi politikai napirend alakításában.⁴⁹

A hidegháború utáni megváltozott nemzetközi rendszerben azonban a változások, az új kihívások sora hatással volt e térségre, így benne a „tágabban”⁵⁰ értelmezett Közel-Keletre is. Az európai integráció bővülésével és mélyülésével a regionalizmus mint együttműködési forma egyre nagyobb teret nyert, miközben az Európai Unió szomszédságának biztonsága és kiszámíthatósága az unió további fejlődésének záloga – esetenként, mint például a 2015-ös migrációs válságban akár kifejezett akadálya – lett.⁵¹ A dél-európai országok

⁴³ GAZDIK Gyula: A Közel-Kelet. In: HÁDA Béla – TÁLAS Péter (szerk.): *Regionális biztonsági tanulmányok*, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Nemzetközi Intézet, 2014, 89. o.

⁴⁴ A részletekért lásd J. NAGY László: Az euromediterrán partnerség, [online], 2007. Forrás: Grotius.hu [2016. 12. 23.].

⁴⁵ Balbisi LOUAI: A mediterrán országok gazdasági kitérési kísérletei az Európai Unió kibővülésének tükrében, [online], 2001. 18. o. Forrás: Phd.lib.uni-corvinus.hu [2016. 12. 28.].

⁴⁶ Samuel P. HUNTINGTON: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, [online], 1998. 12–13. o. Forrás: Muvelodestortenet.weebly.com [2017. 01. 31.].

⁴⁷ N. RÓZSA Erzsébet – PÓTI László: *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum*, SVKI, Budapest, 1999, 9. o.

⁴⁸ Az időszakra vonatkozó részleteket lásd uo., 11–12.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Jeremy M. SHARP: The Broader Middle East and North Africa Initiative: An Overview, [online], 2005. Forrás: Usa.usembassy.de [2017. 01. 05.]. Idézi N. RÓZSA Erzsébet: Új Pax Americana a Közel-Keleten? [online], 2011. 5. o. Forrás: Kki.gov.hu [2017. 01. 05.].

⁵¹ MARÓTH Miklós (szerk.): Korunk és az iszlám, [online], 2009. 8. o. Forrás: Sulinet.hu [2016. 12. 29.].

közül azonos földrajzi adottságai, a déli parti országokkal való kapcsolatai sok közös vonással rendelkeznek, ami ha érdekekre is épülő, de a tudatot is meghatározó tény. „A térség társadalmi, gazdasági és állami leginkább problémáiban hasonló. Hasonló vagy azonos kihívásoknak kell megfelelniük, ami mindenképpen érdekközösséget teremthet számukra, akár a szegénységet, akár a migrációt, vagy a közös biztonságot kell kezelniük.”⁵²

A regionális együttélés a Földközi-tenger medencéjében, az adott régiók történelmi múltja, a mindennapok, a jövő bizonytalansága lenyomatként jelenik meg az emberi közösségek gondolkodásában, identitásában. A különböző nemzeti percepciók szerint a Földközi-tenger térsége Mediterráneum néven egységet képez ugyan, különösen az olasz és a francia megközelítésben, viszont kevésbé létezik az angolszász irodalomban, illetve más területet értenek rajta (Dél-Portugáliát, Dél-Spanyolországot, Dél-Itáliát mint mediterrán kultúrterületeket). Főbb részei, mint korábban már volt szó róluk, egymást gyakran át-metsző tércategóriák: különböző értékeket és különböző érdekeket jelenítenek meg. Így a „Földközi-tenger nem testesíti meg a közös identitást. Tagjai nem osztoznak a kulturális hagyományok, a nyelv, a vallás vagy a közigazgatási egységek hasonlóságában. A politikai rendszerek teljes spektrumát felöleli a térség [...] a liberális demokráciától a merev tekintélyelvűségig egyaránt, és ez nem feltétlenül hozza össze a szereplőket, [...] a funkcionális közösségeket, kivéve a legmagasabb absztrakciós szinten. [...] Az egyetlen dolog, ami közös a mediterrán társadalmak és államok esetében: az a közös földrajz.”⁵³ Egy másik nézőpont pedig éppen az „átfedő tércategória” (a közös földrajzi tér) gazdag történelmére (az európai kultúra alapvető civilizációs vívmányaira, a görög bölcsesetre és művészetre, a római jogra és mediterrán államszervezetre, a keresztény vallásra, életformára, azaz a közös jellemzők sokaságára mint keretre) építve határozza meg a közös tudatot, ami „biztosítja a régióknak a konstruktív cselekvési lehetőségeket”.⁵⁴ A „mediterránság”⁵⁵ mint politikai karakter az Európai Unióban a térség egyként való felfogásához, a hidegháború után megváltozott biztonságpolitikai felfogáshoz, mondhatjuk, egyfajta útkereséshez kapcsolódott. A régió biztonságfogalma éppen olyan elemekkel (is) bővült – gazdaság, kultúra stb. –, amelyekben a mediterrán jelző nem állt távol az európai gondolkodástól (olajfaövezet,⁵⁶ életmód, konyha stb.).

⁵² PAP Norbert: A Balkán „kis” politikai földrajza, [online], Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 2007, 10. o.

⁵³ A földrajz, amiben benne van a múlt, az éghajlat, az olíva és a bor, az ebéd utáni szieszta, a meleg, a vitalitás... A további részletekért lásd Mark A. HELLER: The Mediterranean of the imagination, [online], 2004. Forrás: Bitterlemons-international.org [2017. 01. 05.].

⁵⁴ PAP: *i. m.*, 9.

⁵⁵ „A mediterránság nem örökölhető, hanem elérhető. Kiténtetés, de nem előny. Hátttere nem csupán történelem vagy hagyomány, földrajz vagy szülőföld, emlékezet, örökség vagy hit. A Mediterráneum – sors.” Predrag MATVEJEVIĆ: *A Földközi-tenger, tájak népek, kultúrák*, Corvina Kiadó, Budapest, 2006, 89. o.

⁵⁶ SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára: A mediterrán térség az isztambuli csúcstalálkozó után, [online], 2004. Forrás: M.ludita.uni-nke.hu [2016. 12. 23.].

A Mediterráneum az arab tudatban⁵⁷

A Földközi-tenger déli és keleti partján levő arab államoknak – de ez tulajdonképpen jellemző Izraelre és Törökországra is – „nincs történeti mediterrántudatuk”, hiszen identifikációjuk alapját és/vagy történelmi közegét évszázadokon keresztül az iszlám adta. „Ehhez majd a 19–20. század fordulóján társult az arab nemzeti öntudat, mintegy az európai nacionalizmus közvetett utóhatásaként.”⁵⁸ A Mediterráneum földrajzilag és történelmi fejlődésében is két részre, nyugati és keleti medencére osztható, a hatalmi-befolyási erők ezt a felosztást gyakran tovább erősítették (lásd az európai behatolás és gyarmatosítás kora). A nyugati medence déli partvidéke korán függetlenné vált a keleti központú, iszlám vallású (Omajjád, Abbászida, oszmán-török) birodalmaktól, és saját, szintén iszlám vallású birodalmakat hoztak létre, amelyek felett a 19. század óta a keleti medence állama (oszmán-török birodalom) valóságos uralommal, befolyással immár névleg sem rendelkezett.⁵⁹ A keleti medencében az arab nacionalizmus⁶⁰ európai hatással is találkozott, de a török nacionalizmus árnyékában fejlődött, majd Izrael állam megalakulása határozta meg és formálta.⁶¹ A közel-keleti politikai rendszereket tehát kettősség jellemzi: formálisan hasonlítanak az európai struktúrához, viszont belső működési mechanizmusuk tekintetében a tradicionális csoportszolidaritás elvére épülnek.⁶² Összességében, az arab tudat a nemzetállamok kialakulásával együtt, viszonylag későn alakult ki. A nemzetállamiság mértéke,⁶³ tartalma ugyan országonként más és más, de egy közös dolgot el lehet mondani: a mediterrántudat hagyományosan nem jelent meg ezeknek az államoknak az ideológiájában, identitástudatában.⁶⁴ (Meg kell jegyezni azonban, hogy a Földközi-tenger partvidékének évszázados, de akár évezredes múlttal rendelkező kereskedővárosai sajátos, földközi-tengeri kozmopolita, ha tetszik, mediterrántudattal bírnak.)

A déli és keleti part arab államainak szempontjából elmondható, hogy a politikai értelemben vett „mediterrán” karakter megjelenése ma is csak ahhoz a szűk politikai elithez kötődik, akik az Európai Unióval való kapcsolatteremtésben és -tartásban érdekeltek és/vagy dolgoznak. (Ugyanez igaz Izraelre és Törökországra is.)

⁵⁷ Roberto ALIBONI: *Inventing a cooperative identity*, [online], 2004. Forrás: Bitterlemons-international.org [2017. 01. 05.].

⁵⁸ N. RÓZSA-PÓTI: *i. m.*, 59.

⁵⁹ Részletek uo.

⁶⁰ Az arab nacionalizmusnak több összetevője van, s ahogyan arról később szó esik, országonként is eltérő képet mutat. Itt csupán az arab nacionalizmus önmeghatározása fontos: az (össz)arab nacionalizmus még az Oszmán Birodalmon belül, jórészt a török nacionalizmussal párhuzamosan – bizonyos szempontból annak ellenében – bontakozott ki, célul tűzve ki egyfelől az arabok függetlenségét, másfelől az arabok lakta területek politikai egységének megvalósítását. ROSTOVÁNYI Zsolt: *Irak: az iszlám és a politikai hatalom viszonya*. In: CSICS SMANN László (szerk.): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiság eltérő modelljei*, Aula Kiadó, Budapest, 2010, 342. o.

⁶¹ Az arab nacionalizmus kapcsán nem feledkezhettünk meg a Baász két legnevesebb alapítójáról, Michel Aflakról és Szalahad-Dín al-Bitárról, a keresztény arab nacionalistákról sem. A párt egyfajta sajátos nacionalizmuson alapuló „arab szocializmus” megvalósítását tűzte zászlajára, az arab egység megteremtésére. A térségben közös hatásként lehet továbbá említeni még a brit mandátumrendszer bevezetését, ami azt jelentette, hogy a közel-keleti államok nem az európai típusú nemzetté válás útját járták, hanem mesterségesen jöttek létre (kivéve például Perzsia [1935-től Irán], illetve Omán). ROSTOVÁNYI: *i. m.*, 93. Iránról a részleteket lásd N. RÓZSA Erzsébet: *Az Iráni Iszlám Köztársaság – a síita modernizációs kísérlet*. In: CSICS SMANN (szerk.): *i. m.*, 251–274.

⁶² CSICS SMANN László: *A Közel-Kelet demokratizálásának esélyei a 21. században*. In: CSICS SMANN (szerk.): *i. m.*, 94.

⁶³ N. RÓZSA Erzsébet: *A Mediterráneum alulnézetben: az arab országok c. leírásában*. In: N. RÓZSA-PÓTI: *i. m.*, 60.

⁶⁴ Az arab világ egységéről lásd N. RÓZSA Erzsébet: *Új világtrend a Közel-Keleten? Nemzet és Biztonság*, 4. évf., 2011/2, 2. o.

Az európai mediterrán politika kezdete

A Földközi-tenger az emberi civilizáció kezdetei óta a régió népeit összekötő földrajzi entitás, egyszerre híd, amely összeköt, és tenger, amely szétválaszt. A történelemben a Római Birodalom volt képes egyedül arra, hogy a teljes térséget hosszabb időn keresztül uralma alatt tartsa. A Római Birodalom felbomlásával megszűnt a Mediterráneum politikai egysége, de a kulturális egység végig megmaradt: „a közös civilizációs forrás pedig máig egyben tartja a Mediterráneum kulturális örökségét, amihez minden nép és korszak hoztátette a saját eredményeit”.⁶⁵ A térség számára nagy változást a nagy földrajzi felfedezések utáni századok hoztak: az addig a világ gazdasági és politikai centrumának számított régió egyre inkább a perifériává vált. „A hajózási és navigációs technika fejlődésének köszönhetően – a brit és holland kereskedők térhódításával párhuzamosan – a tradicionális levantei kereskedelmi út vesztett jelentőségéből, Afrika megkerülése és az atlanti kereskedelem vette át a szerepét. A gazdasági és politikai centrum áttevődött az atlanti térségbe (London, Párizs, Amszterdam), a Mediterráneum pedig fokozatosan Európa perifériájává vált.”⁶⁶ A változásokkal párhuzamosan megnőtt a régió kívüli hatalmak befolyása a Mediterráneum sorsának alakításában. Míg a 16–18. században Spanyolország és az oszmán-török birodalom, addig a 18–19. századtól kezdve – az Oszmán Birodalom meggyengülésével – gyakorlatilag két európai nagyhatalom, Anglia és Franciaország határozta meg a térség történéseit, garantálta nyugalma, illetve a rivális nagyhatalmak, Oroszország, Németország és Olaszország távoltartását.⁶⁷

A hidegháborús évtizedekben a térségtől távol fekvő szuperhatalmak, az Egyesült Államok és a Szovjetunió katonai-politikai jelenlétével a Földközi-tenger a két szuperhatalom „játéktérévé” vált. Az Egyesült Államok célja a Szovjetunió távoltartása volt: éppen ezért komoly és sikeres erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy „a térség kulcsfontosságú államait (Spanyolország, Görögország, Törökország) a nyugati szövetségi rendszerben megtartsák, és támogatták nyugatbarát vezetéseket hatalomra kerülését az arab országokban (különösen Egyiptomban).”⁶⁸ A Szovjetunió a maga eszközeivel az Egyesült Államok befolyását kívánta távol tartani és visszaszorítani, ezért támogatta az „arab szocializmus” útjára lépő „baráti arab államokat”. Mindkét szuperhatalom célja az volt, hogy a térségben stratégiai pozíciókat foglaljon el. Mégis azt mondhatjuk, hogy miközben az Egyesült Államok sikerrel tartotta távol ellenfelét a Perzsa-öböltől, a hidegháború alatt egyfajta egyensúly következett be a Földközi-tenger térségében, ami sokkal inkább a Szovjetunió felbomlásával és annak okán ért véget, mintsem az Egyesült Államok térségbeli politikájának következtében. Európa szerepe – gyarmati múltja, a szovjet hidegháborús fenyegetés, valamint saját külpolitikai erőtlensége és megosztottsága miatt is – elsősorban az Egyesült Államok politikájának támogatására, finanszírozására szorítkozott. Gazdasági és kereskedelmi érdekeinek érvényesítése mellett csak ritkán próbálkozott nyomást gyakorolni a washingtoni po-

⁶⁵ SZIGETVÁRI Tamás: Euro-mediterrán Partnerség, doktori (PhD) értekezés, [online], 2002, 19. o. Forrás: Docplayer.hu [2016. 12. 28.].

⁶⁶ GALLÓ Béla: A mediterrán térség geopolitikai jelentősége és az európai integráció. In: KULCSÁR Kálmán (szerk.): *Az integráció: történelmi kihívások és válaszkísérletek*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1998.

⁶⁷ SZIGETVÁRI: *i. m.*, 20.

⁶⁸ Uo., 21.

litikára. Ugyanakkor elmondható, hogy a hidegháborút követően különösen láthatóvá vált az amerikai–európai (uniós) politika különbözősége, amennyiben az Egyesült Államok érdekeltsége egy kelet–nyugat-tengely mentén, stratégiai pozíciók megszerzésére törekvésben, míg az unió érdeklődése egy észak–dél-tengely mentén, az egész térség irányában együttesen folytatott politikában öltött testet. A mediterrán térség stratégiai jelentőségéhez nem fér kétség.⁶⁹ A térség demográfiai súlya ebben fontos szerepet tölt be: a hidegháborús kor kezdetén a szűkebb értelemben vett Mediterráneum összlakosságának 65%-a (150 millió fő) élt északon, 2000-ben már kevesebb, mint a fele (210 millió fő). A demográfiai előrejelzések szerint 2025-ben az összlakosság (600 millió fő) több mint 70%-a él majd a déli és keleti Mediterráneumban.

Az önállósodó európai mediterrán politika első próbálkozásai még a hidegháború időszakához kapcsolódnak: az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) záróokmánya (1975) rögzítette a térség fontosságát Európa biztonságának szempontjából.⁷⁰ 1983-ban Franciaország (François Mitterand) tett javaslatot egy olyan együttműködésre, amely csak 1988-ban valósult meg Mediterrán Fórum néven (Algéria, Marokkó, Tunézia, Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Portugália részvételével), s informális találkozóként működött. Ezzel nyilvánvaló célja volt „megkönnyíteni és növelni a mediterrán dialógust és együttműködést a két part államai és társadalmi között”.⁷¹ Az együttműködés hasznosságát igazolja, hogy 1989-ben ezek az országok már az Európai Gazdasági Közösség és az abban az évben alakult Arab Maghreb Unió⁷² közötti új együttműködés intézményesítéséről gondolkodtak. Egyfajta elmozdulás már érzékelhető volt, amely a hidegháború utáni időszakra magával hozza a tényleges változásokat.⁷³ 1990-ben egy további kísérleti javaslat látott napvilágot, mely az EBEÉ mintájára egy Mediterrán Biztonsági és Együttműködési Értekezlet létrehozására tett javaslatot. Jelentősége abban rejlett, hogy ez volt az első momentum, amikor a térséget elkezdték „egy egységként” kezelni. (Németország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elutasította a javaslatot.)

Mindezek azt mutatják, hogy a Földközi-tenger északi részén a kilencvenes évek közepétől folyamatosan erősödött a mediterrán politikai tudat.⁷⁴ Ennek katalizátorai főleg az Európai Gazdasági Közösség mediterrán államai voltak. Kellő támogatottság után az 1995. november 27–28-án megrendezett barcelonai külügyminiszeri konferencián

⁶⁹ J. NAGY: *i. m.*, 2.

⁷⁰ Az EBEÉ előkészítő tárgyalásai során a Mediterráneum kérdése is előkerült, de több ország mellett a két szuperhatalom miatt nem tűzték napirendre. Az 1975. augusztus 1-jén Helsinkiben aláírt záróokmányba azonban a Földközi-tengeri biztonsággal és együttműködéssel összefüggő kérdések címmel fejezetként bekerült. Az aláíró felek rögzítették a régió fontosságát, s kinyilvánították, hogy „fokozzák erőfeszítéseiket, két- és többoldalú együttműködésüket a nem részt vevő földközi-tengeri államokkal”. Az *Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya*, Kossuth Könyvkiadó, 1996, 63–67. o.

⁷¹ J. NAGY: *i. m.*, 3.

⁷² Marokkó, Algéria, Mauritánia, Líbia, Tunézia.

⁷³ Gamal Abdel Gawad SOLTAN: Arab States and UfM, [online], 2010, 2–4. o. Forrás: Iemed.org [2017. 01. 05.].

⁷⁴ Az elmozdulás igazolására, illetve a mediterrán tudat erősödésére példa: 1990–1991-ben Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália és Málta, valamint az Arab Maghreb Unió tagjai (Algéria, Líbia, Mauritánia, Marokkó, Tunézia) létrehoztak egy 5 + 5-ös nyugat-mediterrán kooperációs hálózatot. Majd Franciaország és Olaszország felvetette egy mediterrán biztonsági és együttműködési értekezlet létrehozásának tervét is. Míg az előbbi esetében a Lockerby-mérenylet, Líbia bojkottja és az algériai események akasztották meg az együttműködést, az utóbbit – amerikai nyomásra – maguk a kezdeményezők vetették el. Idézi LIGETVÁRI-TAKÁCS Krisztina: A barcelonai folyamat és az Euro-mediterrán Partnerség, *Nemzet és Biztonság*, 3. évf., 2010/2, 29–34. o., 1. o.

létrehozott Euro-mediterrán Partnerség (*Euro-Mediterranean Partnership – EMP*)⁷⁵ meghirdetése valóban lényeges elmozdulást hozott. Egyrészt jelezte, hogy az Európai Unió immár minden tagja felvállalja a közös politikát, még akkor is, ha a Földközi-tengertől távol helyezkedik el. Másrészt a partnerség arra készítette déli és keleti tagjait, hogy a „mediterrántudat” az „ö külpolitikái”⁷⁶ napirendjükön is megjelenjen. Különösen érdekes Egyiptom esete, amely már az Euromediterrán Partnerség létrejötte előtt érzékelt az új dimenzió megjelenését az uniós gondolkodásban, és 1993-ban a mediterrán irány is felkerült a külpolitikai prioritások közé (az arab–muszlim–afrikai mellett).⁷⁷

Tekintettel arra, hogy a Földközi-tenger déli és keleti partjának államai külkapcsolati rendszerének jelentős része a Földközi-tenger medencéjéhez, illetve azon túl az Európai Unióhoz kötődik, az új intézményesített kapcsolatrendszerhez és kezdeményezéshez mindannyian csatlakoztak. A hidegháborús időszak után, ahogyan erről már korábban szó volt, a Szovjetunió felbomlása, valamint az európai integráció fejlődése az unió szerepének és befolyásának további növekedését eredményezte a régióban.

Az európai mediterrán politika kialakulása – az alapító szerződések

Az EU és jogelődei kooperációs célterületként tekintettek a Földközi-tenger déli és keleti partvidékére. Az Európai Közösséget már megalakulásakor szoros kapcsolat fűzte a régió több országához. Algériára, amely 1957-ben még Franciaország tengeren túli megyéje volt,⁷⁸ még kiterjedt a római szerződés hatálya. Marokkó és Tunézia Franciaország korábbi protektorátusaiként a római szerződés egy kiegészítő jegyzőkönyve alapján szintén különleges elbánásban részesültek. Ez csupán abból állt, hogy Franciaországnak nem kellett azonnal megváltoztatnia korábbi vámkedvezményeit.⁷⁹ A szerződés külön foglalkozott még Líbiával, amelynek a társulás lehetőségét is felajánlotta, de az ezt nem fogadta el. A római szerződés ugyanakkor még nem tesz említést a közösség külpolitikai kompetenciájáról, ennek hiányában pedig a külkapcsolati struktúrája a római szerződés néhány idevágó rendelkezése alapján épült ki – azaz a tagállamok csak a vámunióból és közös piacból szükségszerűen eredő külgazdasági politikájukat egyeztették. A közös kereskedelempolitikai eszközeikre támaszkodva viszont különféle kereskedelmi megállapodásokat (akár preferenciális együttműködést, úgynevezett társulási megállapodást)⁸⁰ köthettek harmadik országgal. A 1960-as években ez történt például Görögország (1962) és Törökország (1963)

⁷⁵ The EuroMed Partnership, [online], 2016. Forrás: Enpi-info.eu [2016. 12. 28.].

⁷⁶ A belpolitika nem követi ezt, kivéve a turizmust, amelyben él a mediterrán identifikáció. Idézi N. RÓZSA: *i. m.*, 60.

⁷⁷ Roberto ALBIONI: Italy and the Mediterranean in the 1990s. In: Stelios STAVRIDIS et al. (szerk.): *The Foreign Policies of the European Union's Mediterranean States and Applicant Countries in the 1990s*, Palgrave Macmillan, 1999, 87. o.

⁷⁸ Algéria egy véres és elhúzódo gyarmati felszabadító háború után 1962-ben, az eviani egyezményrel nyerte el függetlenségét.

⁷⁹ SZIGETVÁRI: *i. m.*, 64.

⁸⁰ Ez már a tagság felé egy lépés, még ha nem is közvetlenül belépés minden esetben. Az erre vonatkozó szabályzás a következő: a római szerződés 237. cikke alapján bővült ki a közösség az eredeti hat tagról tizenötre. Ez alapján: „[b]ármely európai állam jelentkezhet tagnak a közösségbe.” Megjegyzném, hogy ez aztán módosult, a ma érvényben lévő lisszaboni szerződés a következőképpen szabályoz (2009. december 1-je óta) a módosított 49. cikk szerint: „[b]ármely olyan európai állam kérheti felvételét az unióba, amely tiszteletben tartja a 2. cikkben említett értékeket, és elkötelezett azok érvényesítése mellett.” SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet (szerk.): *Az Európai Unió alapdokumentumai*, PTE ÁJK, Pécs, 2010, 39. o.

esetében is. A görög társulási szerződés volt az első olyan típusú egyezmény, ahol a szerződés tartalmazta ugyan a későbbi csatlakozás lehetőségét is, de a vámunió létrehozását jelölték meg közvetlen célként és az ehhez szükséges menetrend is szerepelt a szerződésben.⁸¹ A második társuló állam, Törökország esetében már kevésbé volt nagyvonalú a közösség, de még mindig nem dolgozott ki semmilyen átfogó tervet: a megállapodás csupán a görög megoldás visszafogottabb változatát jelentette.

Az 1970-es években a déli és keleti mediterrán országokkal kötött kétoldalú együttműködési szerződések is ezt a társulási mintát követték. E megállapodások szabad piacra jutást biztosítottak az érintett észak-afrikai és közel-keleti országoknak (például Marokkó, Tunézia részleges társulással, majd Spanyolország és Izrael pedig preferenciális kereskedelmi szerződéssel került be a „körbe”). Továbbá a megállapodásokhoz csatolt pénzügyi jegyzőkönyvek meghatározott összegű kölcsönöket, kedvezményes hiteleket, illetve vissza nem térítendő segélyeket nyújtottak a mediterrán partnereknek.⁸²

Összességében a hetvenes évekre már tizenöt mediterrán országra terjedt ki a kétoldalú együttműködések (szerződések) hálózata.⁸³

Az európai mediterrán politika fejlődésének történetében jelentős mérföldkő volt az 1972-ben meghirdetett Globális Mediterrán Politika, amely a korábban kötött kétoldalú szerződések okozta egyenlőtlenségeket volt hivatott korrigálni. Sok és sokféle külső tényező együttes hatására⁸⁴ a közösség 1974-ben lemondott ennek az átfogó politikának a létrehozásáról, helyette új társulási szerződést kötött az országokkal (Líbia még változatlanul nem akart szerződést).⁸⁵ A hetvenes években (1976-ban és 1977-ben) hét országgal (Algéria, Marokkó, Tunézia, Egyiptom, Jordánia, Libanon és Szíria) sikerült átfogó együttműködési egyezményt kötni. A megállapodásokkal az EK egy jól kezelhető rendszert hozott létre, amelyben nyilvánvaló volt Európa központi szerepe, amelynek elfogadásáért a közösség nagyvonalú preferenciákat és támogatásokat nyújtott. (Ebből az egységes regionális kapcsolatrendszerből két ország maradt ki: Izrael, amely már 1975-ben egyenrangú szabadkereskedelmi megállapodást⁸⁶ kötött az EK-val, és Líbia, amely semmilyen megállapodásra nem volt hajlandó.⁸⁷) Azt mondhatjuk tehát, hogy ez a kapcsolatrendszer gazdasági és kereskedelmi jellegű volt.

⁸¹ BODNÁR Zsófia: Görögország gazdasági fejlődése az 1950-es évektől napjainkig, helye és szerepe az európai integrációban, [online], 2005, 19–20. o. Forrás: Doksi.hu [2017. 01. 05.].

⁸² KENGYEL Ákos: Az Európai Unió külkapcsolati rendszere és világgazdasági pozíciói, [online], 2012, 6. o. Forrás: Unipub.lib.uni-corvinus.hu [2017. 01. 30.].

⁸³ A közösség külkapcsolatainak alapvetően három típusát különböztethetjük meg: csatlakozás (EUSZ 49. cikke.), társulási szerződés (EUM-Szerződés 217. cikk, korábbi EKSZ 310.), korlátozott kereskedelmi egyezmény (EUM-szerződés a 206. és 207. cikke, korábbi EKSZ 131. és 133. cikk). Rövidítések: EUSZ – az Európai Unióról szóló szerződés, EUMSZ – az Európai Unió működéséről szóló szerződés. Ezek a lisszaboni szerződés óta hatályosak. Az EKSZ az Európai Közösséget létrehozó szerződés, ez lett átnevezve a lisszaboni szerződés után EUMSZ-re.

⁸⁴ Az okok részleteiről lásd SZIGETVÁRI: *i. m.*, 67–69.

⁸⁵ LOUAI: *i. m.*, 18.

⁸⁶ Az Euro-mediterrán Társulási Szerződések (lásd később) többek között a szabadkereskedelmi övezet létrehozását célozták meg 2010-re. A céldátum azonban tarthatatlannak bizonyult, ezért a 2010 utáni időszakban a különböző térségen belüli szabadkereskedelmi megállapodások megerősítése, mélyítése folyt, például a dél–dél kereskedelmi kapcsolatok mélyítése a kereskedelmi partnerség egyik fontos elemeként. További részletekért lásd MOLNÁR Anna: Az Európai Unió Mediterrán politikája. In: TÜRKE András – BESENYŐ János – WAGNER Péter (szerk.): *Magyarország és a CSDP*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016, 224–226. o.

⁸⁷ HORVÁTH Jenő: Mediterrán Unió – álom és valóság, [online], 2008, 1–2. o. Forrás: Grotius.hu [2016. 12. 28.].

Ugyancsak ekkor vette kezdetét – a globális szerepvállalás erősítésére – a tagállamok közötti külpolitikai koordinációt rendszeressé tevő Európai Politikai Együttműködés (*European Political Cooperation – EPC*), amelynek egyik első eredménye a fent már említett Globális Mediterrán Politikáról szóló irányelvek elfogadása volt. Az EPC egy nevében jól hangzó, de az eredményeit tekintve megkérdőjelezhető együttműködési mechanizmus volt. E politika ekkor még inkább csak jelzésértékkel bírt a későbbi „globális” szereplővé válás útján. Az Európai Politikai Együttműködés kimondta a megállapodások egységességének szükségességét, amelynek gyakorlati megvalósítására az 1973. októberi újabb arab–izraeli háború, illetve az azt követő kőolajár-robbanás után került sor. Politikai síkon a jobb megértés célkitűzését szem előtt tartva intézményesítették az Euro–arab Párbeszéd mechanizmusát, ami 1974 nyarától működött.⁸⁸ Pozitív hatást gyakorolt az együttműködésre a már korábban említett Helsinki Záróokmány aláírása is. Az Európai Gazdasági Közösség ugyan a közel-keleti arab–izraeli konfliktus rendezéséhez nem tudott érdemben hozzájárulni, de a közös, közösségi külpolitikai álláspontot sikerült kialakítania. Az abban az időben született EK-nyilatkozatok (1973, 1977) ezt tükrözték.⁸⁹

Az EU jogelődjének a vizsgált régióval kapcsolatos együttműködésének „kezdő lépéseiről” két megállapítást szükséges tenni. Az egyik, hogy létrejött a felek között egy egyértelmű (azaz kritériumokra épülő) és kölcsönös együttműködés (az egyezmények aláírása). A másik, hogy a térségen belüli változások hatására – az Arab Liga 1979-ben kizárta soraiból Egyiptomot – az Euro–arab Párbeszéd átmenetileg „megszűnt”. Ennek ellenére vagy éppen ennek hatására azt mondhatjuk, hogy az átfedések miatt szinte szétválaszthatatlannak tűnő fogalmak (Mediterráneum, Közel-Kelet) lassan kezdtek egymástól elválni. Láthatóan „testet öltött az európai mediterrán politika, illetve az Európai Közösség Közel-Kelet-politikája”,⁹⁰ amely azonban ebben a formában – egységes politikaként – máig nem jött létre.⁹¹

Az európai mediterrán politika megújulása – új eszközök

Az 1990-es évek a – hidegháború utáni rendszerváltozások következtében átalakuló – EU mediterrán politikájának megújulását hozták Európában. Az arab államok a megelőző időkben az EK-val folytatott tárgyalásokon a politikai kérdéseket, és ezen belül is a palesztin kérdés bevonását szorgalmazták. Az EK azonban a korábbi időszakban – jellegénél fogva – a gazdasági kérdésekre akart koncentrálni, a politikát inkább nemzeti szintre utalva. Az 1990-es években azonban jelentős változás következett be a hozzáállásban. A hidegháború végével az EU politikai súlya is megnőtt, és bár a közel-keleti kérdésekben továbbra is, sőt, immár egyedüli globális hatalomként az Egyesült Államok volt a meghatározó, az EU szerepe és érdekelttsége azonban (nem utolsósorban a déli bővítések következményeként) kétségkívül egyre meghatározóbb lett a térségben. Ezt igazolta és segítette a közösség kül-

⁸⁸ GAZDIK Gyula: Az EU és a NATO szerepvállalása a Mediterráneumban, [online], *Nemzet és Biztonság*, 3. évf., 2010/7, 16–17. o. [2016. 12. 30.].

⁸⁹ PARAGI: *i. m.*, 53–54.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Az Európai Unió a nemzetközi napirenden lévő bizonyos kérdésekben képes volt saját véleményét megfogalmazni, azonban ezek nem álltak össze egységes politikává.

kapcsolati rendszerének összetett jellege és kidolgozottsága (multilaterális, bilaterális jellemzői, a kétoldalú kapcsolatokon belül további formák, például társulási, egyéb kiemelt, szomszédsági politika, illetve a társulási formációban például a mediterrán országokkal kötött társulási megállapodások), amely célkitűzéseit figyelembe véve az EU biztonságpolitikai céljainak megvalósítását szolgálja. Az EU az unión kívüli országokkal egyrészt az EUM-szerződés⁹² 207. cikke által meghatározott közös kereskedelempolitika eszközeire támaszkodva köthet különböző megállapodásokat. A 217. cikk ugyanakkor lehetőséget ad arra, hogy „az Unió egyes harmadik országokkal speciális, szorosabb, nemcsak kereskedelmi kapcsolatokat felölelő, preferenciális jellegű együttműködést hozzon létre, azaz társulási megállapodásokat kössön”.⁹³ A társulási szerződés adta előnyök közül fontos kiemelni, hogy a társult partner speciális piacra jutási lehetőséget kap az EU-tól a szabad kereskedelem, illetve bizonyos esetekben a leendő tagság ígéréssel. Továbbá szakmai, gazdasági együttműködési lehetőség, speciális politikai megállapodások, illetve gazdasági segélyek nyújtása is kiegészíti ezeket az egyezményeket.⁹⁴ A társulási formát az elmúlt évtizedek során az EU, de jogelődje, az EK is, öt különböző szerződéstípusban alkalmazta (a hatodik inkább egyoldalú preferenciális viszonyt mondható):⁹⁵

- a dél-európai országokkal kötött társulási megállapodások;
- az EFTA-tagállamokkal való együttműködés és az Európai Gazdasági Térség;
- a közép- és kelet-európai államokkal kötött Európa-megállapodások;
- a stabilizációs és társulási folyamat a Nyugat-Balkán országaival;
- az Európán kívüli mediterrán országokkal kötött társulási megállapodások (esetünkben),⁹⁶ valamint
- a lomói egyezmények és az AKCS⁹⁷–EK Partnerségi Megállapodás.

Ebből következően a Földközi-tenger medencéjében az Európai Unió aszimmetrikus szabad piacra jutást biztosított az érintett mediterrán országoknak. A megállapodások konkrét kölcsönöket, hiteleket, segélyeket is tartalmaztak, és a térségből érkező munkaerővel kapcsolatban is hoztak bizonyos rendelkezéseket. Mindeközben ezek az intézkedések a tagság esélyével semmilyen formában nem kecsgettettek.⁹⁸

Az európai mediterrán politika megújulási folyamatában az euromediterrán együttműködés új eszköze jelent meg, az Euro-mediterrán Partnerség, amelyet az Európai Közösség

⁹² Az EU működését 2007-ben új alapra helyező lisszaboni szerződésben az EK-szerződés átnevezett formája az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés, röviden EUM-szerződés vagy Z Részletek. HORVÁTH Zoltán – ÓDOR Bálint: *Az Európai Unió Szerződéses Reformja, az Unió Lisszabon után*, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2010, 56. o.

⁹³ HORVÁTH Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011, 519. o.

⁹⁴ Az Euro-mediterrán Partnerségen belül az export-import tíz év átlagában (2005–2015) igazolja a speciális jellegét. European Union, Trade in goods with MEDA, [online], 2006. Forrás: Trade.ec.europa.eu [2016. 12. 28.].

⁹⁵ HORVÁTH Zoltán: *i. m.*, 519–524.

⁹⁶ Euro-Mediterranean Partnership, [online], 2016. Forrás: Ec.europa.eu [2016. 12. 28.].

⁹⁷ AKCS – afrikai, karib-tengeri és a csendes-óceáni térség országai.

⁹⁸ HORVÁTH Zoltán: *i. m.*, 522.

1992 júniusában kezdeményezett.⁹⁹ Ez az elgondolás 1995-ben a barcelonai nyilatkozatban öltött konkrét formát,¹⁰⁰ amely útjára indította a barcelonai folyamatként is ismert együttműködést.¹⁰¹ Az Európai Unió akkori 15 tagállamát és 12 földközi-tengeri partnerét (Algériát, Ciprust, Egyiptomot, Izraelt, Jordániát, Libanont, Máltát, Marokkót, a Palesztin Hatóságot, Szíriát, Törökországot és Tunéziát; valamint Líbiát¹⁰² megfigyelőként) foglalta magában.¹⁰³ Az érintett államok tulajdonképpen az EBEÉ felépítésének mintájára komplex, úgynevezett három kosárba sorolható (politikai-biztonságpolitikai, gazdasági-pénzügyi, társadalmi-kulturális-humán) együttműködésben állapodtak meg, amelynek keretében egyenként ismét regionális megállapodásokat is kötöttek.¹⁰⁴

Az Euro-mediterrán Partnerség (EMP) három kosarát (későbbi uniós terminológiával pillérét) és azok tartalmát az 1. ábra szemlélteti.

⁹⁹ 2010-ig szabadkereskedelmi övezetet ajánlott fel a részes államoknak, ami majd később „valósul meg” (Szíria és Líbia kivételével). Panagiotis LIARGOVAS: EU trade policies towards neighboring countries, [online], 2013. Forrás: Ub.edu [2017. 02. 21.]. Ennek a folyamatnak fontos előzménye volt a Jordánia, Egyiptom, Tunézia, Marokkó által aláírt „agadiri egyezmény” (2004). Az eseményen jelen volt az EU külügyi biztosa, aki a megállapodást fontos hozzájárulásnak nevezte az euromediterrán szabadkereskedelmi övezet létrehozásához. Az egyezmény végül 2007-ben lépett életbe. Agadir Agreement, [online], 2017. Forrás: Bilaterals.org [2017. 02. 21.]. A CETA-n túl: az EU jelenlegi folyamatban lévő kereskedelmi megállapodásai, [online], 2017. 01. 24. Forrás: Europarl.europa.eu [2017. 02. 21.].

¹⁰⁰ A barcelonai nyilatkozat főbb elemei: létrehozni egy békés és stabil euromediterrán régiót, amely olyan fontos elvekre épül, mint például az emberi jogok, valamint a demokrácia tiszteletben tartása. Létrehozni egy olyan területet, ahol közös a jólét az EU és a partnerországok közötti, valamint a mediterrán partnerek egymás közti szabad kereskedelme fokozatos kiépítésének eredményeként. Az EU jelentős pénzügyi támogatást nyújt a partnerországoknak a gazdasági együttműködésük fejlesztéséhez, valamint szociális és gazdasági reformjuk elősegítéséhez. Fejleszteni az emberi erőforrásokat, támogatni az euromediterrán régió társadalmi közötti kulturális megértést, szabad és virágzó civil társadalmakat kiépíteni. MEDA – az EU és a Mediterrán-térség Közötti Partneri Kapcsolatrendszer, [online], 2017. Forrás: Kulugyminiszterium.hu [2017. 01. 05.].

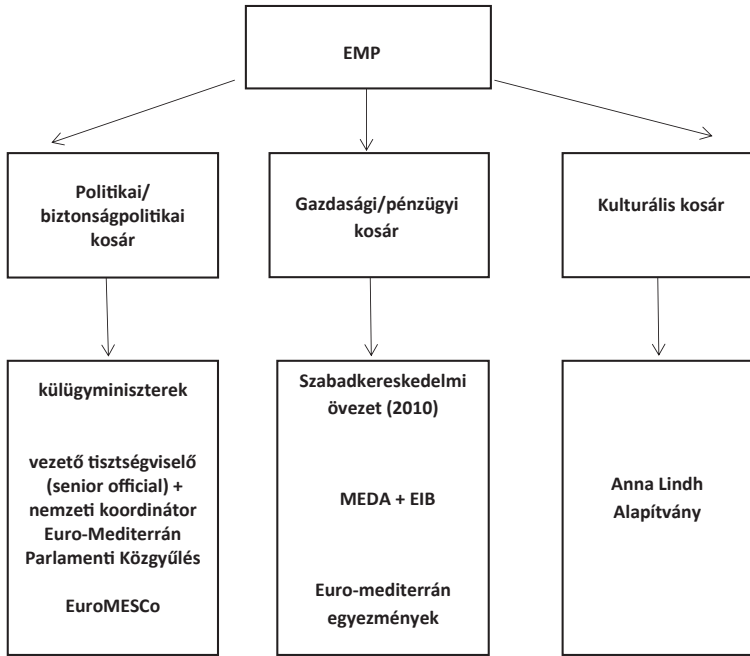
¹⁰¹ A barcelonai folyamat egyéb területe, Benedicte SUZAN: The Barcelona Process and the European approach to fighting terrorism, [online], 2016. Forrás: Brookings.edu [2017. 01. 05.].

¹⁰² Az EK Líbiával akkor nem kötött kétoldalú megállapodást, az EMP-nek sem tagja, 1999-től megfigyelő a barcelonai folyamatban.

¹⁰³ Az Euro-mediterrán Partnerség, [online], 2017. Forrás: Kulturpont.hu [2017. 01. 30.].

¹⁰⁴ PARDAVI László: A globális gazdaság vámjogának alapkérdései (különös tekintettel a preferenciális szerződésekre), doktori értekezés, Győr, 2015, 99. o.

1. ábra: Az EMP szerkezeti struktúrája

Forrás: N. RÓZSA Erzsébet: From Barcelona to the Union for the Mediterranean – Northern and Southern Shore Dimensions of the Partnership, [online], 2010, 8. o. *Forrás:* Academia.edu [2016. 12. 31.]

Az első kosár alapvető célja a béke és stabilitás övezetének a megteremtése. A párbeszéd fő témái: a terrorizmus elleni küzdelem; az alapvető szabadság- és emberi jogok, a demokrácia, a pluralizmus, a tolerancia, illetve az unió közös biztonsági és védelmi politikáját érintő párbeszéd. Mindennek biztosítására a tagállamok külügyminisztériumaiban létrehozták a kifejezetten a partnerség végrehajtásáért felelős vezető tisztségviselő és nemzeti koordinátor pozíciókat, akik havi rendszerességgel találkoztak. Megalakult az Euromediterrán Parlament. Végül a kosár működésének háttérében megalakult az EuroMeSCo¹⁰⁵ hálózat, amely a partnerországok kül- és biztonságpolitikai kutatóintézeteit fogta össze. A második kosár a gazdasági és pénzügyi együttműködésre vonatkozó célokat fogalmazta meg, amelynek keretében ösztönözni fogják a regionális együttműködést, az integrációt, hogy a gazdasági különbségeket csökkentsék, a fenntarthatóságot megteremtsék. 2010-re előirányozták az euromediterrán szabadkereskedelmi övezet létrehozását. E célokra a MEDA¹⁰⁶ programon belül 9 milliárd ECU-t csoportosították át.¹⁰⁷ S végül a harmadik kosár a szociális, kulturális és humán területeken történő együttműködés, amelynek keretében jelenleg sokféle

¹⁰⁵ The Euro-Mediterranean Study Commission. Részletek: EUROMESCO, [online], 2017. *Forrás:* Euromesco.net [2017. 01. 30.].

¹⁰⁶ Azóta a program már átalakult, a MEDA helyét átvette a finanszírozásban az európai szomszédságpolitikát finanszírozó közösségi eszköz, az ENPI. Sőt, már az is ENI néven él jelenleg. Említést érdemelnek a szakminiszteri találkozók, például a kereskedelem, az energia, a mezőgazdaság és az ipar terén.

¹⁰⁷ J. NAGY: *i. m.*, 5.

program zajlik, a legjelentősebbek: a kulturális örökség védelme, az ifjúságpolitika, az emberi erőforrások fejlesztése, igazságszolgáltatási, egészségügyi, migrációs, esélyegyenlőségi és a kultúrák közti jobb megértést célzó együttműködések. Ez utóbbi különleges hangsúlyt helyez a klisék, sztereotípiák, rossz beidegződések megszüntetésére. Ezeknek a programoknak a megvalósításába a civil szervezeteket is be kívánták vonni, így jött létre 2005-ben az Anna Lindh Alapítvány, amely a civil szervezetek „hálózatának hálózata”. Az EMP keretében újrakötött, úgynevezett euromediterrán egyezmények szintén tükrözték a hármas szerkezetet, azonban a kosarak között nem volt feltételeesség.

A barcelonai folyamat célja az volt, hogy az abban részt vevők a Földközi-tenger térségében a biztonság és a gazdasági együttműködés olyan térségét hozzák létre, amelyben az államok együtt kezelhetik a felmerülő problémákat. Az 1990-es évektől a mediterrán térség és Európa közös kihívásai között megtalálhatjuk a nyersanyagokhoz (elsősorban az ivóvízhez és energiahordozókhoz) való hozzáférés problémáját, amely minden érintett szereplő számára kulcsfontosságú. Az etnikai-kulturális konfliktusok, a terrorizmus, a szervezett bűnözés szintén minden államot valamilyen mértékben érintő probléma. A különböző okokkal magyarázható migráció pedig – főleg napjainkban – az EU tagországai számára is (ugyanis délen még nagyobb problémát jelent a nagyszámú menekült) elsődleges biztonsági kihívássá lépett elő.¹⁰⁸ A barcelonai folyamat értékelése kapcsán felemás érzésünk támadhat: indulásakor reménykeltő vállalkozásnak tűnt, de az első tíz év „mérlegének” eredményei nem adnak okot öröme. (Ezt erősíti az a tény is, hogy például a déli partnerek közül csak Törökország és a Palesztin Nemzeti Hatóság képviseltette magát „magas” szinten a tízéves évfordulós csúcstalálkozón.)¹⁰⁹

A barcelonai folyamat lendületvesztésének egyik oka – az uniós oldalon – magának az Európai Uniónak a kibővülése volt (2004, majd 2007). Legalább ilyen fontos ok volt azonban az is, hogy az unió nem volt képes beváltani a déli és keleti parti partnerek együttműködéshez fűzött reményeit, miközben a déli part stabilizációja és fejlődése is elmaradt a várakozások mögött. Az utolsó bővítéssel az EU határai keleti irányban megváltoztak, ami új környezetet és új kihívásokat is jelentett.

A 2004-ben elindított Európai Szomszédságpolitika¹¹⁰ (*European Neighbourhood Policy – ENP*) keleti szomszédságában hat országgal, míg délen tízzel kezdett új, bilaterális kapcsolat kiépítésébe.¹¹¹ Az Európai Szomszédságpolitika alapja az Európai Bizottság 2003. márciusi, „tágabb Európa-szomszédság” koncepciója volt.¹¹² Célja „az Európán belüli új választóvonalak elkerülése, a stabilitás és jólét elősegítése az unió új határain belül és azokon túl”.¹¹³ A szomszédságpolitika nem terjedt ki a tagjelölt státuszú országokra, valamint a potenci-

¹⁰⁸ Az Európai Parlament, Eurobarometer, Frontex honlapján frissülő adatok, információk. Migráció: Mit tehet az EU a menekültválság megoldásáért? [online], 2015. Forrás: Europarl.europa.eu [2016. 12. 30.].

¹⁰⁹ N. RÓZSA: From Barcelona... *i. m.*, 10.

¹¹⁰ Hat kelet-európai és tíz déli ország vesz benne részt (Algéria, Egyiptom, Izrael, Jordánia, Libanon, Líbia, Marokkó, Palesztin Hatóság, Szíria, Tunézia). Líbia még nem csatlakozott a barcelonai folyamathoz sem, ott megfigyelő. Az ENP-nek sem részese, csak bizonyos tematikus támogatásokból részesül. Részletek lásd: Libya, [online], 2017. Forrás: ec.europa.eu [2017. 01. 25.].

¹¹¹ GAZDIK Gyula: Az EU és a NATO szerepvállalása... *i. m.*, 20.

¹¹² Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours (COM 2013 104), [online], 2003. 03. 11. Forrás: Eeas.europa.eu [2017. 01. 25.].

¹¹³ Uo.

ális tagjelöltekre sem (nyugat-balkáni országok). E politika kétoldalú kapcsolatrendszer, amely három-ötéves „cselekvési tervek” alapján realizálódik.¹¹⁴ Új eleme, hogy minden ország haladását a tervek végrehajtási ütemében értékelik, a továbblépés pedig ennek alapján történik.

A szomszédsságpolitika hatálya alá – a párhuzamosságok elkerülése végett – megpróbálták az Euro-mediterrán Partnerséget bevonni, annak ellenére, hogy az multilaterális dimenzióval is rendelkezett. Az EMP-ben kötött együttműködési megállapodásokat (*Cooperation Agreement*) úgynevezett euromediterrán társulási megállapodásokká (*Euro-mediterranean Association Agreement*) alakították át, amelyek továbbra is megőrizték a hárompilléres szerkezetet, de azok között feltételeességet állapítottak meg. Az EMP-ben elindított MEDA-program helyébe,¹¹⁵ amelynek keretében az EU technikai és pénzügyi segítséget is nyújtott a térség országainak, 2007-től az Európai Szomszédssági és Partnerségi Eszköz (*European Neighbourhood and Partnership Instrument – ENPI*) lépett, amely az új szomszédsságpolitika támogatási eszköze. Érdekessége, hogy egy alapon kezeli a déli és keleti szomszédssághoz tartozó, de tagjelölti státusszal nem rendelkező államoknak nyújtandó támogatásokkal (korábbi MEDA- és TACIS-alapok), továbbá a déli és a keleti szomszédsság fejlesztésére szánt alap nincs eleve elkülönítve. A jelenleg érvényes (2014–2020 közötti) időszak új eszköze az ENPI helyett az Európai Szomszédssági Támogatási Eszköz (*European Neighbourhood Instrument – ENI*). Bevezetésével 15,4 milliárd euró kerül szétosztásra,¹¹⁶ fokozott differenciálással, nagyobb rugalmassággal, de szigorúbb feltételekkel, ösztönözve a hatékonyságot.¹¹⁷ Más eszközök és programok is finanszírozzák az ENP-t, köztük a Civil Társadalmi Eszköz. Továbbá az Európai Bizottság (Bizottság) támogatások formájában nyújt pénzügyi segítséget a partnereknek, az Európai Beruházási Bank (*European Investment Bank – EIB*)¹¹⁸ és az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (*European Bank for Reconstruction and Development – EBRD*) pedig kölcsönök révén egészíti ki ezt a támogatást. A Bizottság még 2002-ben egy újabb eszközt is létrehozott, a FEMIP (*Facility for Euro-mediterranean Investment and Partnership*) támogatást, azaz az Euromediterrán Beruházási és Partnerségi Eszközt. A déli partnerek az utóbbi időben arra törekcszenek, hogy ez a „lehetőség” alakuljon át egy önálló Euromediterrán Fejlesztési Bankká.¹¹⁹ Emellett az ENP keretében még újabb eszközök kerültek kifejlesztésre a piaci hozzáférés előmozdítása érdekében – különösen a mélyreható és átfogó szabadkereskedelmi megállapodások révén –, valamint a mobilitás növelése és a migráció kezelése érdekében. Egyes partnerek

¹¹⁴ Országonként minden egyes Action Plan (AP) olvasható: ENP Action Plans, [online], 2015. Forrás: Eeas.europa.eu [2017. 01. 30.].

¹¹⁵ A MEDA-program jogi alapja az 1996-os MEDA Rendelet (Tanácsi Rendelet, No. EC/1488/96). Ezt a szabályzatot 2000 novemberében módosították és általában MEDA II-nek nevezik. A rendeletben megfogalmazott célok és feladatok közvetlenül az 1995-ös barcelonai nyilatkozatra épülnek. A Rendelet létrehozta az úgynevezett MED-bizottságot, ezzel lehetőséget adva tagállamoknak, hogy ajánlatokat tegyenek az Európai Bizottságnak a MEDA-programok végrehajtásához. Lásd: MEDA – az EU és a Mediterrán-térség... i. m., 1.

¹¹⁶ 2014-es áron számítva.

¹¹⁷ EU Neighbours South Partners, [online], 2017. Forrás: Euneighbours.eu [2017. 01. 25.].

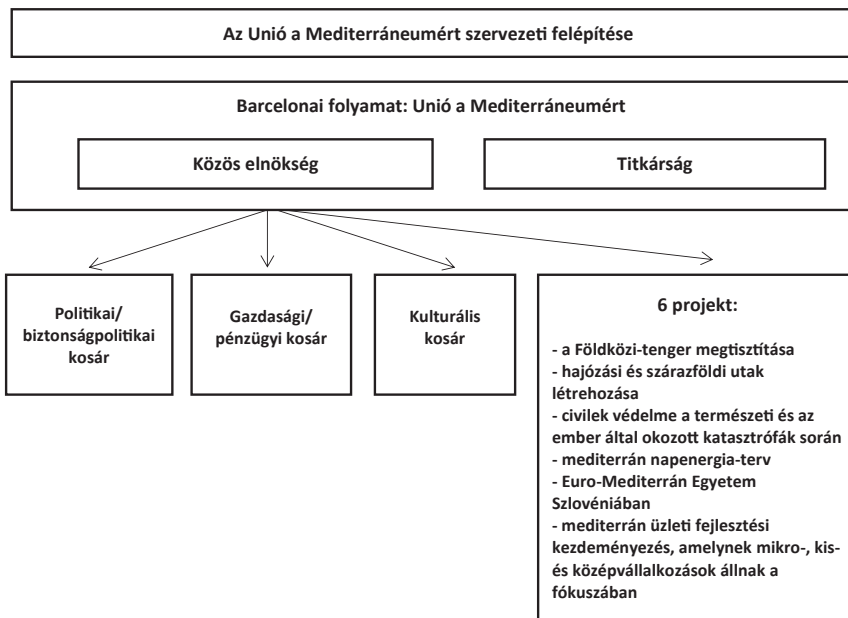
¹¹⁸ Developing New Opportunities in the southern Mediterranean, [online], 2017. Forrás: Eib.europa.eu [2017. 01. 30.].

¹¹⁹ Southern Neighbourhood & FEMIP Trust Fund Annual Report, [online], 2015. Forrás: Eib.europa.eu [2017. 01. 30.].

tekintetében mobilitási partnerség és vízumkönnyítési/vízumliberalizációs rendelkezések kerültek felajánlásra és léptek életbe.¹²⁰

2008 júliusában francia soros elnökségi kezdeményezésre született meg az új együttműködési forma, az Unió a Mediterráneumért (*Union for Mediterranean – UfM*).¹²¹ Az UfM az EMP-t kiegészítő együttműködéssé vált és új intézményi elemekkel is bővült: az állam- és kormányfők kétévenkénti csúcstalálkozójával, a Barcelonában felállított Titkársággal, illetve az Euromed Bizottság helyébe lépő brüsszeli székhelyű Állandó Bizottsággal. Miközben a korábbi struktúrából is maradtak elemek: a külügyminiszterek évenkénti ülése, valamint a szakminiszterek rendszeres egyeztető tanácskozása. Az új együttműködési forma nem adta fel az EMP három kosarában foglalt célokat, hanem hat olyan projekttel egészítette ki, melyekben megvalósulhatott a „közös tulajdonlás” (*co-ownership*). (Ezek a Földközi-tenger megtisztítása a környezetszennyezéstől, vízi és szárazföldi közlekedési folyosók megteremtése, természeti és ember által okozott katasztrófák elleni civil összefogás, a Mediterrán Napenergia Terv, az Euromediterrán Egyetem létrehozása Szlovéniában – majd később Marokkóban is –, és a Mediterrán Üzleti Fejlesztési Kezdeményezés a kis- és középvállalkozások segítésére).¹²²

2. ábra: Az UfM szervezeti felépítése és tevékenysége

Forrás: N. RÓZSA: From Barcelona... i. m. 8.

¹²⁰ Benjamín REY – Jérôme LEGRAND: Az európai szomszédságpolitika, B rész, [online], 2016. Forrás: europarl.europa.eu [2017. 02. 21.].

¹²¹ Unió a Mediterráneumért Nyilatkozat, [online], 2008. 07. 13. Forrás: ufmsecretariat.org [2016. 12. 28.].

¹²² GUGÁN Dániel: Az Euro-mediterrán Partnerség szerepe az Európai Szomszédságpolitikában, [online], 2011, 20. o. Forrás: Grotius.hu [2017. 01. 30.].

Az UfM a két korábbi euromediterrán együttműködésnél még kiterjedtebb tagsággal rendelkezik:¹²³ 43 országot tud soraiban, beleértve Mauritániát, illetve az EU-tagságra törekvő balkáni államok egy részét is: Albániát, Montenegrót, Boszniát és Horvátországot (amely utóbbi közben EU-tag lett).¹²⁴ Az euromediterrán együttműködés immár három intézményesülési szakasza azt bizonyítja, hogy az EU egyedül képtelen megoldani a térségben elé háruló kihívásokat, befolyása korlátozott, sőt ezt a világgazdasági és pénzügyi válság, valamint az „arab tavasz” következtében bekövetkezett átalakulás tovább korlátozta. Az Unió a Mediterráneumért éppen azt célozta meg, hogy a privat gazdasági-pénzügyi szférát bevonva közös érdeklődésre számot tartó programokat tudjanak végrehajtani. Az Unió a Mediterráneumért projektjeinek végrehajtása azonban – az elképzelés racionalitása ellenére – nagyon lassan halad, a programoknak csak kis töredéke kezdődött meg, aminek számos külső és belső oka van. Mivel az Európai Unió nem kíván még egy újabb intézményt felépíteni az euromediterrán együttműködés céljából, a már meglévő programok felülvizsgálata kézenfekvő megoldásként kínálkozott. Így 2015-ben a szomszédságpolitika felülvizsgálata elkezdődött. Az új ENP szerint a déli szomszédok közötti együttműködés támogatásában az Unió a Mediterrán Térségért játszhat fokozott szerepet, illetve adott esetben az ENP igyekszik a szomszédságon túli regionális szereplőket is bevonni a regionális kihívások kezelésébe. Az ENP migrációval kapcsolatos intézkedései 2017-ben folytatódhatnak: ide főleg azok az intézkedések tartoznak, amelyek célja az irreguláris migráció megállítása és a kiváltó okoknak a származási és tranzitországokkal integrált módon való együttműködés fokozása útján történő felszámolása.¹²⁵ Minden tekintetben kiemelendő szempont a „rugalmasság” elve a pénzügyi szabályok megváltoztatására annak érdekében, hogy a „rugalmassági kereten” belül megmaradt forrásokat át lehessen vinni a következő évbe. A jelen és a jövő prioritása is, hogy az EU az uniós külső finanszírozási eszközök 2017-ben esedékes félidős felülvizsgálatát az adminisztratív eljárások egyszerűsítésére fogja használni, és – ha szükséges – javaslatokat tesz az ennek alapjául szolgáló jogi aktusok módosítására.¹²⁶

Befejezés helyett...

„A mediterrán országokban nincs stabilitás biztonság nélkül, nincs biztonság demokrácia nélkül, és nem lehet demokrácia fejlődés nélkül.”¹²⁷ Az EU biztonságpolitikájában a Földközi-tenger egy koherens geostratégiai régió. Ebben az összefüggésben úgy érzékelhető, hogy a Közel-Keleten politikai instabilitás van, ez pedig potenciális veszély, s nagy-

¹²³ Barcelona Process: Union for the Mediterranean, [online], 2008, COM (2008) 319. Forrás: Eur-lex.europa.eu [2017. 01. 30.].

¹²⁴ Szíria 2011 decemberében felfüggesztette tagságát, Líbia pedig megfigyelőként vesz részt. Member states, [online], 2017. Forrás: Ufmsecretariat.org [2017. 02. 21.].

¹²⁵ A stratégiai menetrend továbbvitele, az Európai Unió Tanácsának 18 hónapra szóló programja (2016. január 1. – 2017. június 30.), [online], 2015. Forrás: Data.consilium.europa.eu [2017. 02. 20.].

¹²⁶ Az európai szomszédságpolitika felülvizsgálata, Közös Közlemény az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának, [online], 2015. 11. 18., 23. o. Forrás: Eur-lex.europa.eu [2017. 02. 21.].

¹²⁷ Azous Ennifar (az ENSZ főtítkári eljáró különmegbízottja az UNMEE misszióban) szavai. Lásd SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára: Security and cooperation through education and research in the Mediterranean Area, [online], AARMS, 3. évf., 2004/2, 296. o. [2016. 12. 31.].

ban kihat az egész térségre (esetünkben a Mediterráneumra). Az Európai Unió eszközeinek (EMP, ENP, UfM) megalkotásakor azonban az unió egy dolgot nem vett figyelembe. Nevezetesen, hogy azokat csak belső fejlesztési folyamatként kezelte, így hiányzott belőlük a külső tényezők figyelembevétele, ezért bizonyulhatnak kevésbé hatékonyaknak. Például a palesztin–izraeli konfliktus esetében olyan regionális problémáról beszélünk, amely „a szomszédos országokon túl [...] kiterjed az egész muszlim világra, és azon túlra”, globális destabilizáló hatást váltva ki.¹²⁸ Láthattuk, hogy az EU számottevő forrást különített el annak a komoly kihívásnak a kezelésére, amelyet a szomszédság stabilizációja támasztott: 2014–2020 között több mint 15 milliárd euró¹²⁹ áll rendelkezésre az Európai Szomszédsági Támogatási Eszköz keretein belül. A hatás további maximalizálása érdekében az EU jelentős kiegészítő finanszírozást tervez a főbb nemzetközi pénzügyi intézményekkel folytatott együttműködésének megerősítése és a Szomszédsági Beruházási Keret (*Neighbourhood Investment Facility* – NIF) igénybevétele révén. A jövőbeni korszerűsítés stratégiaileg egymáshoz igazítja majd technikai segítségnyújtási eszközeit (TAIEX¹³⁰ és Twinning¹³¹) annak érdekében, hogy igényre szabott támogatást nyújthasson. Az EU és a partnerországok a továbbiakban is együttműködnek majd annak biztosítása érdekében, hogy az uniós pénzügyi támogatás a célzott kedvezményezettekhez jusson, és ne lehessen visszaélni vele.¹³² Mindemellett nagy szükség lesz az egyéni akciókra is. Példa erre a tunéziai kvartett (Tunéziai Nemzeti Párbeszéd Kvartett) munkája. 2015-ben Nobel-békedíjat kaptak, mert Tunézia az „arab tavasz” után békés átmenettel, sikeresen „demokratizálódott”. Az ország miniszterelnökének 2015-ös szavai ma is érvényesek az EU jövőbeli közel-keleti politikájának összefoglalására: „Tunéziával kitűnő munkát végeztek, másokkal is ezt kell tenni. Segítettek a rendkívül fontos politikai átmenet idején, valamint a választások előkészítésében. De az országokat a gazdasági és társadalmi átalakulás során is támogatni kell.”¹³³

A feladat nem új, de van olyan újszerű eleme, amivel az Európai Unió éppen sajátos jellegéből adódóan rendelkezik: együttműködő jelenlétével, támogatásaival a fejlődés lehetőségét biztosítja a térségben. Célja a stabilizáció, ami határai biztonságát szavatolja. A térség országainak fejlődése pedig nemcsak cél, de eszköz is ezen az úton, mert szabadságot ad az ott élőknek, ami fejlődéshez vezethet...¹³⁴ „Az EU konkrét célok mentén fog tevékenykedni a különböző régiókban: a Közel-Keleten [...]”¹³⁵ is. Ennek megfelelően az Európai

¹²⁸ A stronger global actor, [online], 2017. Forrás: Ec.europa.eu [2017. 01. 05.].

¹²⁹ Az európai szomszédságpolitika felülvizsgálata..., *i. m.*

¹³⁰ Az Európai Bizottság (EB) technikai segítségnyújtási és információcsere eszköze.

¹³¹ Az EB „ikerintézményi” programja, közigazgatás fejlesztése.

¹³² Az európai szomszédságpolitika felülvizsgálata..., *i. m.*, 22–23.

¹³³ Tunézia miniszterelnöke: az EU-nak a régió többi országán is segítenie kell, [online], 2015. 05. 29. Forrás: Europarl.europa.eu [2017. 01. 05.].

¹³⁴ Az elmélet a cambridge-i egyetemen tanító indiai közgazdásztól, Amartya Senthól származik, aki 1998-ban elnyerte a Nobel-díjat a bizottság értékelése szerint azért, mert etikai dimenziót vitt egy olyan területre, amelyet jó ideje a számok világába zárkozó szakemberek uralnak. Ez az etikai dimenzió abban foglalható össze, hogy míg a közgazdaságtan bálványá az utóbbi évtizedekben az anyagi mutatók összessége volt – a jövedelem, a nyereség, a nemzeti össztermék növekedése –, addig Sen fő kategóriája a szabadság, s fő tételét úgy foglalja össze, hogy a szabadság kibővítése a fejlődés elsődleges célja és egyben legfőbb eszköze. Valeria ILES: Development as freedom, [online], 2001. Forrás: Reallylearning.com [2017. 01. 05.].

¹³⁵ Közös jövőkép, közös fellépés: Erősebb Európa... *i. m.*, 8.

Unió Globális Stratégiája (2016) a közös kül- és biztonságpolitikára vonatkozóan öt cselekvési irányt jelöl ki:

1. a Maghreb-régióban és a Közel-Keleten támogatni fogja a többoldalú funkcionális együttműködést;
2. elmélyíti a Törökországgal folytatott ágazati együttműködést;
3. kiegyensúlyozott szerepvállalásra törekszik az öböl menti régióban;
4. támogatja az Észak-Afrika és a Szubszaharai Afrika, illetve az Afrika szarva és a Közel-Kelet alrégiók közötti együttműködést;
5. támogatja az afrikai békét és fejlődést.¹³⁶

A stratégia gyakorlati alkalmazásának friss példája a máltai elnökség (2017. első félévi) programja, amelyben az Elnökség a Szomszédságpolitika¹³⁷ keretében elsősorban a déli térségére (főként Líbia, Szíria, Tunézia és az öböltérség) kíván koncentrálni. Ez tartalmazza a líbiai stabilizációhoz, a szíriai rendezéshez, valamint a tunéziai demokratikus átmenet folytatásához történő hozzájárulást, illetve a közel-keleti békefolyamat támogatását is. Az EU és az Arab Liga közötti kapcsolatok erősítése, illetve az EU és az Öböl Menti Együttműködési Tanács kapcsolatának felélesztése a jövőben szintén prioritás lesz. Ezek részletes uniós olvasata azonban már a következő tanulmány (II.) témája.

FELHASZNÁLT IRODALOM

2017 Maltese Presidency of the Council of the European Union priorities, [online], 2017. Forrás: Eu2016.mt [2017. 01. 31.]

A CETA-n túl: az EU jelenlegi folyamatban lévő kereskedelmi megállapodásai, [online], 2017. 01. 24. Forrás: Europarl.europa.eu [2017. 02. 21.]

A stratégiai menetrend továbbvitele, [online], 2015. Forrás: Data.consilium.europa.eu [2017. 02. 20.]

A stronger global actor, [online], 2017. Forrás: Ec.europa.eu [2017. 01. 05.]

Agadir Agreement, [online], 2017. Forrás: Bilaterals.org [2017. 02. 21.]

ALIBONI, Roberto: Inventing a cooperative identity, [online], 2004. Forrás: Bitterlemons-international.org [2017. 01. 05.]

ALIBONI, Roberto: Italy and the Mediterranean in the 1990s. In: Stelios Stavridis et al. (eds.): *The Foreign Policies of the European Union's Mediterranean States and Applicant Countries in the 1990s*, Palgrave Macmillan, 1999.

Az Euro-mediterrán Partnerség, [online], 2017. Forrás: Kulturpont.hu [2017. 01. 30.]

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya, Kossuth Könyvkiadó, 1996.

Az európai szomszédságpolitika felülvizsgálata, [online], 2015. Forrás: Ec.europa.eu [2017. 01. 05.]

Barcelona Process: Union for the Mediterranean, [online], 2008, COM (2008) 319. Forrás: Eur-lex.europa.eu [2017. 01. 30.]

BERNEK Ágnes (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002

BODNÁR Zsófia: Görögország gazdasági fejlődése az 1950-es évektől napjainkig, helye és szerepe az európai integrációban, [online], Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest, 2005. Forrás: Doksi.hu [2017. 01. 05.]

¹³⁶ Minden egyes terület részletesen olvasható: *Globális Stratégia...*, i. m., 28–30.

¹³⁷ 2017 Maltese Presidency of the Council of the European Union priorities [online], 2017, 6–7. Forrás: Eu2016.mt [2017. 01. 31.].

- BOENING, Astrid B.: Regional Security through Synergistic Integration: A Euro-Mediterranean Regional Security Complex? [online], 2008. Forrás: Aei.pitt.edu [2016. 12. 25.]
- BOENING, Astrid B.: The Shifting Hard and Soft Balance of Power in the Euro-Mediterranean Regional Security Complex, [online], 2012. Forrás: Rc41.ipsa.org [2017. 01. 30.]
- BUZAN, Barry – WÆVER, Ole – de WILDE, Jaap: *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publisher, 1998
- CSICSMANN László: A Közel-Kelet demokratizálásának esélyei a 21. században. In: CSICSMANN László (szerk.): *Islám és modernizáció a Közel-Keleten – Az államiság eltérő modelljei*, Aula Kiadó, Budapest, 2010
- Developing New Opportunities in the southern Mediterranean, [online], 2017. Forrás: Eib.europa.eu [2017. 01. 30.]
- ENP Action Plans, [online], 2015. Forrás: Eeas.europa.eu [2017. 01. 30.]
- EU Neighbours South Partners, [online], 2017. Forrás: Euneighbours.eu [2017. 01. 25.]
- Euro-Mediterranean Partnership, [online], 2016. Forrás: Ec.europa.eu [2016. 12. 28.]
- EUROMESCO, [online], 2017. Forrás: Euromesco.net [2017. 01. 30.]
- European Commission: European neighbourhood policy, [online], 2018. Forrás: Ec.europa.eu [2016. 12. 23.]
- European Union, Trade in goods with MEDA, [online], 2006. Forrás: Trade.ec.europa.eu [2016. 12. 28.]
- GALLÓ Béla: A mediterrán térség geopolitikai jelentősége és az európai integráció. In: KULCSÁR Kálmán (szerk.): *Az integráció: történelmi kihívások és válaszkísérletek*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1998
- GAZDAG Ferenc – TÁLAS Péter: A biztonságot veszélyeztető tényezőkről I., *Nemzet és Biztonság*, 1. évf., 2008/4, 3–12. [2017. 01. 30.]
- GAZDAG Ferenc: A geopolitika fogalmáról és fejlődéséről. In: TÁLAS Péter (szerk.): *Biztonság a XX. században*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2006
- GAZDIK Gyula: A Közel-Kelet. In: HÁDA Béla – TÁLAS Péter (szerk.): *Regionális biztonsági tanulmányok*, Nemzeti Közszoigálati Egyetem, Nemzetközi Intézet, 2014
- GAZDIK Gyula: Az EU és a NATO szerepvállalása a Mediterráneumban, [online], *Nemzet és Biztonság*, 3. évf., 2010/7, 15–28. [2017. 01. 30.]
- Global Strategy, [online]. Forrás: Europa.eu/globalstrategy/en [2016. 12. 31.]
- GUGÁN Dániel: Az Euro-mediterrán Partnerség szerepe az Európai Szomszédsságpolitikában, [online], 2011. Forrás: Grotius.hu [2017. 01. 30.]
- HELLER, Mark A.: The Mediterranean of the imagination, [online], 2004. Forrás: Bitterlemons-international.org [2017. 01. 05.]
- HORVÁTH Jenő: Mediterrán Unió – álom és valóság, [online], 2008. Forrás: Grotius.hu [2016. 12. 28.]
- HORVÁTH Zoltán – ÓDOR Bálint: *Az Európai Unió szerződéses reformja – Az Unió Lisszabon után*, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2010
- HORVÁTH Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2011
- HUNTINGTON, Samuel P.: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, [online], 1998. Forrás: Muvelodestortenet.weebly.com [2017. 01. 31.]
- ILES, Valeria: Development as freedom, [online], 2001. Forrás: Reallylearning.com [2017. 01. 05.]
- J. NAGY László: Az euromediterrán partnerség, [online], 2007. Forrás: Grotius.hu [2016. 12. 23.]
- JÓNÁS János: A közel-keleti hatások a magyar biztonságra és a Magyar Honvédség szerepvállalása ezek kezelésében, [online], 2008. Forrás: Uni-nke.hu [2016. 12. 23.]
- KENGYEL Ákos: Az Európai Unió külkapcsolati rendszere és világgazdasági pozíciói, [online], 2012. Forrás: Unipub.lib.uni-corvinus.hu [2017. 01. 30.]
- KISSINGER, Henry: *Diplomácia*, Panem–McGraw–Hill–Grafo, Budapest, 1996
- Közös jövőkép, közös fellépés: Erősebb Európa. Globális stratégia az Európai Unió kül- és biztonságpolitikájára vonatkozóan, [online], 2017. Forrás: Europa.eu [2016. 12. 31.]
- LIAROVAS, Panagiotis: EU trade policies towards neighboring countries, [online], 2013. Forrás: Ub.edu [2017. 02. 21.]
- Libya, [online], 2017. Forrás: Ec.europa.eu [2017. 01. 25.]

- LIGETVÁRI-TAKÁCS Krisztina: A barcelonai folyamat és az Euro-mediterrán Partnerség, [online], *Nemzet és Biztonság*, 3. évf., 2010/2, 29–34. o.
- List of GCC countries, Gulf countries, [online]. Forrás: Dubaifaqs.com [2017. 02. 05.]
- LOUAI, Balbisi: A mediterrán országok gazdasági kitérési kísérletei az Európai Unió kibővülésének tükrében, [online], 2001. Forrás: Phd.lib.uni-corvinus.hu [2016. 12. 28.]
- MARÓTH Miklós (szerk.): Korunk és az iszlám, [online], 2009. Forrás: sulinet.hu [2016. 12. 29.]
- MATUS János: *A jövő árnyéka*, Pesti Kft., Budapest, 2005
- MATVEJEVIĆ, Predrag: *A Földközi-tenger, tájak népek, kultúrák*, Corvina Kiadó, Budapest, 2006
- MEDA – az EU és a Mediterrán-térség Közötti Partneri Kapcsolatrendszer, [online], 2017. Forrás: Kulugyminiszterium.hu [2017. 01. 05.]
- Member states, [online], 2017. Forrás: Ufmsecretariat.org [2017. 02. 21.]
- Migráció: Mit tehet az EU a menekültválság megoldásáért? [online], 2015. Forrás: Europarl.europa.eu [2016. 12. 30.]
- MOLNÁR Anna: Az Európai Unió Mediterrán politikája. In: TÜRKE András – BESENYŐ János – WAGNER Péter (szerk.): *Magyarország és a CSDP*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016, 224–226. o.
- MOLNÁR Anna: Közös jövőkép, közös cselekvés: erősebb Európa. Az EU globális kül- és biztonságpolitikai stratégiája, [online], *Nemzet és Biztonság*, 9. évf., 2016/2, 75–85. o.
- N. RÓZSA Erzsébet – PÓTI László: *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum*, SVKI, Budapest, 1999
- N. RÓZSA Erzsébet: A Mediterráneum alulnézetben: az arab országok. In: N. RÓZSA Erzsébet – PÓTI László: *Európa régi-új régiója: a Mediterráneum*, SVKI, Budapest, 1999
- N. RÓZSA Erzsébet: Az Iráni Iszlám Köztársaság – a síita modernizációs kísérlet. In: CSICSMANN László (szerk.): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten, Az államiság eltérő modelljei*, Aula Kiadó, Budapest, 2010, 251–274. o.
- N. RÓZSA Erzsébet: From Barcelona to the Union for the Mediterranean – Northern and Southern Shore Dimensions of the Partnership, [online], 2010. Forrás: Academia.edu [2016. 12. 31.]
- N. RÓZSA Erzsébet: Új Pax Americana a Közel-Keleten? [online], 2011. Forrás: Kki.gov.hu [2017. 01. 05.]
- N. RÓZSA Erzsébet: Új világrend a Közel-Keleten? *Nemzet és Biztonság*, 4. évf., 2011/2, 2. o.
- NAGY Milada: Az Európai Unió eszközközpontja és alkalmazása az euro-mediterrán partnerségben, [online], 2015. 52–54. o. Forrás: Uni-nke.hu [2016. 12. 28.]
- PAP Norbert: *A Balkán „kis” politikai földrajza*, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2007. [2016. 12. 31.]
- PARAGI Beáta: Az Európai Unió „közös” eszköz- és szereprendszere a közel-keleti konfliktusban, [online], *Külgügyi Szemle*, 2006. ősz-tél, 49–88. o. [2016. 12. 31.]
- PARDÁVI László: *A globális gazdaság vámjogának alapkérdései (különös tekintettel a preferenciális szerződésekre)*, doktori értekezés, Győr, 2015
- REMEK Éva: Biztonságunk a globalizáció árnyékában, [online], 2009. 81–91. o. Forrás: Mfa.gov.hu [2016. 12. 28.]
- REMEK Éva: Közép-Európa: biztonságpolitikai körkép, fókuszban a V4, [online], *Köztes-Európa Társadalomtudományi Folyóirat*, 6. évf., 2014/2–3. [2016. 12. 31.]
- REY, Benjámín – LEGRAND, Jérôme: Az európai szomszédságpolitika, [online], 2016. Forrás: Europarl.europa.eu [2017. 02. 21.]
- ROSTOVÁNYI Zsolt: Irak: az iszlám és a politikai hatalom viszonya. In: CSICSMANN László (szerk.): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten, Az államiság eltérő modelljei*, Aula Kiadó, Budapest, 2010
- SEEBERG, Peter: Analysing security subcomplexes in a changing Middle East – the role of non-Arab state actors and non-state actors, [online], 2016. 11. 29. Forrás: Palgrave-journals.com [2016. 12. 30.]
- SHARP, Jeremy M.: The Broader Middle East and North Africa Initiative: An Overview, [online], 2005. Forrás: Usa.usembassy.de [2017. 01. 05.]
- SÍPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára: A mediterrán térség az isztambuli csúcstalálkozó után, [online], 2004. Forrás: M.ludita.uni-nke.hu [2016. 12. 23.]
- SÍPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára: Security and cooperation through education and research in the Mediterranean Area, [online] *AARMS*, 3. évf., 2004/2. [2016. 12. 31.]

- SOLTAN, Gamal Abdel Gawad: Arab States and UfM, [online], 2010. Forrás: Iemed.org [2017. 01. 05.]
- Southern Neighbourhood & FEMIP Trust Fund Annual Report, [online], 2015. Forrás: Eib.europa.eu [2017. 01. 30.]
- SUZAN, Benedicte: The Barcelona Process and the European approach to fighting terrorism, [online], 2016. Forrás: Brookings.edu [2017. 01. 05.]
- SZALAI Máté: Az Öböl menti politikai rendszerek legfontosabb jellemzői és kihívásai a 21. században, [online], 2013. Forrás: Kki.gov.hu [2017. 01. 30.]
- SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet (szerk.): *Az Európai Unió alapidokumentumai*, PTE ÁJK, Pécs, 2010
- SZIGETVÁRI Tamás: Euro-mediterrán Partnerség, doktori (PhD) értekezés, [online], 2002. Forrás: Docplayer.hu [2016. 12. 28.]
- The EuroMed Partnership, [online], 2016. Forrás: Enpi-info.eu [2016. 12. 28.]
- Tunézia miniszterelnöke: az EU-nak a régió többi országán is segítenie kell, [online], 2015. 05. 29. Forrás: Europarl.europa.eu [2017. 01. 05.]
- Unió a Mediterráneumért Nyilatkozat, [online], 2008. 07. 13. Forrás: Ufmsecretariat.org [2016. 12. 28.]
- Van LANGENHOVE, Luk: Power to the regions, but not yet farewell the nation state, [online], 2008. Forrás: Friendsofeurope.org [2016. 12. 31.]
- VIDA Csaba: A regionális biztonsági komplexum elmélete és alkalmazása Közép-Európára, [online], *Hadtudomány*, 17. évf., 2007/1, 30–40. o. [2016. 12. 31.]